

De synthese in de huidige liturgiewetenschap

Proeve van positionering van *De weg van de liturgie*¹

Paul Post

1 Ter opening

1.1 Droom

Onlangs sloot in *Tijdschrift voor liturgie* de Leuvense liturgist Jef Lamberts een bespreking van twee recente Duitse handboeken liturgiewetenschap af met de verzuchting dat we in ons taalgebied alleen maar zullen kunnen dromen van een dergelijk handboek.² En zie: soms komen dromen uit. In februari van dit jaar werd een nieuw Nederlands handboek liturgiek gepresenteerd. Zoals ik in deze plaatsbepalende bijdrage hoop uit te werken, verdient deze publicatie in menig opzicht nadere beschouwing. Het verschijnen van *De weg van de liturgie* (nu verder kortweg aangeduid met *De weg*) markeert een ontwikkeling binnen de Nederlandse liturgie en liturgiewetenschap. Nu denk ik dat de droom van Lamberts niet enkel werd ingegeven door de beperking van ons taalgebied. Bij het samenstellen van een handboek liturgiek zijn veel meer, en misschien wel grotere, complicerende factoren in het spel. Ik noem er twee.

Allereerst is er het feit dat de liturgiewetenschap onlosmakelijk verbonden is met de rituele, liturgische praktijk. Er is de voortdurende spanning tussen afstand en betrokkenheid. Een liturgist is geen liturg, maar altijd is er wel de relatie, onoverkomelijk. Vroeger aan rooms-katholieke kant, en dat is niet eens zo heel lang geleden, werd het vak liturgie zeer, ja bijna uitsluitend, praktisch benaderd. Op de seminaries werd het vak bijna automatisch toebedeeld aan de econoom, de meest praktische man in huis. Hij die zorg droeg voor de gelden, de aardappelen, wijn en sigaren, die gaf liturgie. Een uiterst beperkte opvatting van liturgie uiteraard; liturgie als rubrieken die ingeoefend dienden te worden. Aan protestantse kant vermoed ik iets soortgelijks: ook daar een primair op het handelen, lees: preken, gerichte vakinvulling. Inmiddels heeft het vak zich geëmancipeerd en geprofileerd: liturgie is een *disciplina principalis*,³ een hoofd-

1 P. OSKAMP en N. SCHUMAN (eindred.); M. BARNARD, F. IMMINK, J. van der LAAN, Th. van LEEUWEN, D. MONSHOUWER, P. OSKAMP, N. SCHUMAN, J. UYTENBOGAARDT (red.): *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer 1998). Het boek (501 p.; uitgeverij: Meinema; prijs: f 69,50) werd op 7 februari 1998 via een studiedag, georganiseerd door de Theologische Universiteit Kampen, te Kampen gepresenteerd. Deze bijdrage betreft een sterk uitgebreide en geannoteerde versie van de lezing die de auteur op deze studiedag hield. Ik dank mijn collega dr. L. van Tongeren voor het kritisch commentaar en aanvullingen op een eerdere versie van dit artikel.

2 J. LAMBERTS: Twee belangrijke Duitse handboeken liturgiewetenschap, in *Tijdschrift voor liturgie* 81 (1997) 442–448.

3 Aan rooms-katholieke kant werd dit overigens pas vrij recent officieel bevestigd en vastgelegd; vgl. de zogenoemde 'Ordinationes' bij Sapientia Christiana, 4 april 1979 (Vaticaanstad). Dat het vak inmiddels tot een volwaardige discipline is uitgegroeid blijkt voorts uit

vak en heeft zich in deze eeuw een positie binnen het theologisch curriculum verworven, of is daar nog volop mee doende.

Maar deze positie als theologische discipline is meteen ook de tweede complicerende factor. Die positie is verre van vanzelfsprekend, staat voortdurend onder druk. Het vak is een jonge loot aan de boom der theologie en wordt voortdurend uitgedaagd, bevraagd en belaagd.⁴ Dat komt onder andere weer door de zojuist genoemde band met de liturgische praktijk: het is een uiterst rijk, breed vak dat tal van benaderingen kent en verenigt. Het vak onttrekt zich door object, methoden (meervoud!), heuristiek en vaktraditie, ten principale aan bestaande indelingen zoals systematisch/dogmatisch, pastoraal/praktisch, historisch, bijbels, of empirisch. Het hoort bij alle. Dat blijkt bijvoorbeeld internationaal en nationaal uit de onderscheiden onderbrengingen in vakgroepen.

Ik troost mij overigens met de niet onbelangrijke constatering dat behalve als jong vak het vak misschien met recht ook als een van de oudste traceerbare theologiesporen gezien mag worden. In de vroege kerk, bijvoorbeeld in de geschriften vanaf de tweede eeuw, vinden we proeven van volwaardige liturgiewetenschap terug, dat wil zeggen: kritische en systematische reflecties, maar ook handreikende en pastorale oriëntaties op de liturgische praktijk. Ik denk dan aan de *Didachè*,⁵ aan paaspreken in de traditie van Melito van Sardes,⁶ en vooral en met name aan de rijke stroom van mystagogische katechesen tot de volwaardige liturgische theologie van het genre *De sacramentis* en *De mysteriis* zoals die sedert de vierde eeuw opbloeien.⁷ Het is terecht dat *De weg* nu juist bij herhaling en voortdurend dit liturgiewetenschappelijk arsenaal ruim aanspreekt, de

het feit dat er inmiddels een heuse 'Who-is-who' in de liturgiewetenschap bestaat: A. WARD en C. JOHNSON (samenstelling): *Who's Who in Contemporary Liturgical Studies* (= Instrumenta liturgica Quarrriensa 5) (Rome 1995); zie voorts J. BALDOVIN: Liturgiology, in *New Catholic Encyclopaedia* (New York 1967ss.) 18, suppl. 258-262 (1978-1988); zie nu ook: *Lexikon für Theologie und Kirche* (1997, 3e ed.) 6, 989-992 s.v. Liturgiewissenschaft (B. Kranemann).

4 Zie par. 3 en 4 over de internationale en nationale plaatsbepaling. Nu zij slechts verwezen naar: P. POST: Wetenschappelijk grensverkeer tussen discipline-vorming en ont-disciplineren, in *Jaarboek voor liturgie onderzoek* 6 (1990) 65-81.

5 Vgl. *Didachè. Leer van de Twaalf Apostelen*, Nederlandse vertaling: Bonheiden 1982. Vgl. voor deze belangrijke liturgische bron (alfabetisch): J. - P. AUDET: *La Didachè : instructions des Apôtres* (Paris 1958); J.A. DRAPER et al. (red.): *The Didachè in Modern Research* (= Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums 37) (Leiden 1996); C.N. JEFFORD: *The Didachè in Context: Essays on its Text, History and Transmission* (= Supplements to Novum Testamentum 77) (Leiden 1995); K. NIEDERWIMMER: *Die Didachè* (= Kommentar zu den Apostolischen Vätern 1) (Göttingen 1993); W. RORDORF en A. TUILIER (red.): *La doctrine des Douze Apôtres* (= Sources Chrétiennes 248) (Paris 1978); A. VÖÖBUS: *Liturgical Traditions in the Didachè* (= *Papers from the Estonian Theological Society in Exile* 16) (Stockholm 1968).

6 Vgl. B. LOHSE (ed.): *Die Passa-Homilie des Bisschofs Meliton von Sardes* (= Textus minores 24) (Leiden 1958); O. PERLER: *Méliton de Sardes : Sur la Pâque et fragments* (= Sources chrétiennes 123) (Paris 1966).

7 Hier kan met name Ambrosius worden genoemd. Voor ons taalgebied zie hiervoor: J. HERMANS: *Herboren uit water en Heilige Geest* (= Kerkvaders en Sacramenten 1) (Brugge 1983).

Didachè voorop!

1.2 Opzet

In deze bijdrage wil ik geen kritisch besprekingsartikel presenteren. Het gaat mij om een kritische en actuele plaatsbepaling, een viervoudige positionering. Na een overzicht van de inhoud van *De weg* (1.3), bezie ik eerst het werk als daad van synthese in algemene zin (2), dan plaats ik het in internationaal (3) en nationaal (4) verband, en tot slot in cultureel verband (5).⁸

1.3 Overzicht van de opzet en de inhoud van *De weg*

Omdat het hier niet gaat om een besprekingsartikel, zie ik af van een becommentarieerde presentatie van het werk naar inhoud en opzet. Wel is enig beeld van inhoud en opzet noodzakelijk. Ik val daartoe terug op de inhoudsopgave. Behalve de opzet in acht delen wordt zo tevens duidelijk wie van de achttien⁹ medewerkers verantwoordelijk is voor de diverse onderdelen.

Deel 1. Een net van wegen (p. 11–52)

- I. Reportages onderweg (P. Oskamp)
- II. Vetrekpunten (N. Schuman)
- III. Vertakkingen (N. Schuman)

Deel 2. Toegangswegen (p. 53–99)

- I. Een weg van tijd en ruimte (M. van Leeuwen)
- II. Een dubbele beweging (G. Immink)
- III. Liturgiewetenschap als discipline (M. Barnard)

Deel 3. Markeringen van de tijd (p. 100–127)

- I. Sabbat en zondag (D. Monshouwer)
- II. Pasen en de andere feesten (D. Monshouwer)
- III. Leven bij de dag (D. Monshouwer)

Deel 4. Getijden en getuigen (p. 128–153)

- I. Getijden (N. Schuman)
- II. Getuigen (N. Schuman)

8 Zoals uit deze opzet spreekt, kan dit artikel mede worden beschouwd als een verkenning van de liturgiewetenschappelijke syntheses in het algemeen en die van zogenoemde 'liturgieken' in het bijzonder. Hierbij dient vooraf wel te worden opgemerkt dat de christelijke liturgie centraal staat en dat op zijn minst twee tradities nagenoeg geheel buiten de verkenning zullen blijven: die van de Oosters Orthodoxe tradities en die van de 'rechter flank' van de Nederlandse reformatie (vgl. m.n. de traditie van de Christelijk Gereformeerde Kerken). Voor de eerste traditie zij hier kortweg verwezen naar K. ONASCH: *Kunst und Liturgie der Ostkirche* (Wien etc. 1981) en de oudere klassieke introductie: A. RAES: *Introductio in liturgiam orientalem* (Rome 1947); aanvullend hier: de ruime literatuuropgave in R. TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute, in *Theologische Quartalschrift* 177,4 (1997) 243–255, voor de tweede naar T. BRIENEN: *Oriëntatie in de liturgie* (Den Haag 1992).

9 De inhoudsopgave voor in *De weg* noemt 17 medewerkers, maar bij deel 7 sub VI is de naam van Jaap de Raadt weggevallen.

Deel 5. Gang door de kerkdienst (p. 154–280)

- I. Om te beginnen (M. van Leeuwen)
- II. De Psalmen (N. Schuman)
- III. Kyrie eleison en Gloria in excelsis (J. van Nijen)
- IV. Schuldbelijdenis en decaloog (G. Immink)
- V. De heilige Schrift (M. Barnard)
- VI. Prediking (M. Barnard)
- VII. Gebeden en gaven (P. Oskamp)
- VIII. A. Maaltijd van de Heer: oecumenisch–protestant (J. Boendermaker)
B. Heilig Avondmaal: klassiek-gereformeerd (G. Immink)
- IX. Wegzending en zegen (M. van Leeuwen)
- X. Het kerklied (W. Kloppenburg)

Deel 6. Mijlpalen (p. 281–358)

- I. Doop en belijdenis (M. Barnard)
- II. Bevestiging van ambtsdragers (M. Gosker)
- III. Zegeningen (G. van de Kamp)
- IV. Kerkelijke uitvaart (P. Oskamp)
- V. Biddagen, dankdagen, jaarwisseling (B. Westland)

Deel 7. Voorgaan (p. 359–422)

- I. Kerkbouw en kerkgebouw (H. Uytenbogaardt)
- II. Symbool en rite (H. Uytenbogaardt)
- III. Verbeelding in de liturgie (B. Siertsema)
- IV. Kind en liturgie (S.J. de Zwaan)
- V. Inclusieve taal in de liturgie (D. Dijk)
- VI. Vieringen in de diaspora: impressies (J. de Raadt)

Deel 8. Informatie en documentatie (p. 423–501)

- I. Liturgisch jaar: schematisch overzicht (D. Monshouwer)
- II. Leesroosters (D. Monshouwer)
- III. Een getuigenkalender (N. Schuman)
- IV. Liedbundels (W. Kloppenburg en H. Uytenbogaardt)
- V. Registers en indices
- VI. Literatuurlijsten

NB: de Romeins genummerde onderdelen zijn weer verdeeld in doorheen het boek door genummerde paragrafen.

2 Daad van synthese

Een handboek, een boek van het genre van *De weg*, kan in algemene zin gezien worden als een daad van synthese. ‘Daad van synthese’ vul ik verder breed, open en attenderend in. Het is immers moeilijk om precieze parameters voor een definitie te geven. Belangrijke parameter is wel het feit dat het om een bundeling en presentatie in samenhang op basis van verricht en lopend onderzoek gaat, en niet zozeer om nieuw onderzoek. (Hoewel de dwang opgelegd door het alfabet in het geval van lexica weer uitdaagt tot oorspronkelijk grensverleggend onderzoek.) Het kan bij deze

verrichtingen van synthese gaan om lexica, klein en groot; om compendia; handreikingen; handboeken en leerboeken; maar ook om bundels die een vakgebied of onderzoeksterrein willen bestrijken en presenteren, of om een selectieve bundeling om daarmee het oeuvre van één onderzoeker te kenschetsen¹⁰. Een dergelijke daad van synthese kan tal van achtergronden hebben, en het bepalen van die context of achtergrond kan de eerste coördinaten aanleveren voor een kritische plaatsbepaling van *De weg*. Bovendien geeft die context-schets zicht op de actuele positie van de liturgiewetenschap. Ik zou zes van die achtergronden willen onderscheiden.

2.1 Achtergronden

Zwaktebod: vlucht in de compilatie

De daad der synthese, het opmaken van een bestand is vaak een signaal van verlegenheid, van onthand-zijn, van stagnatie of crisis in een vakgebied. In plaats van creatief origineel onderzoek kent de wetenschapsbeoefening tal van vluchtwegen: de vlucht in abstracte theorievorming, de vlucht in de geschiedschrijving van een vak, en vooral de vlucht in de compilatie en de bestandsopname. Op tal van terreinen is deze vlucht aanwijsbaar¹¹, ook in de theologie. Ik noem hier slechts het terrein van de sacramententheologie, waar al enige tijd wel opvallend veel verkenningen, literatuuroverzichten en balansen verschijnen¹² maar uiterst weinig perspectiefvolle creatieve studies¹³. Uitzondering is Chauvet die ook een enkele maal genoemd wordt in de *De weg*¹⁴. Algemeen gesproken lijkt

10 Zie voor de laatst genoemde categorie bijv. Th. KLAUSER: *Gesammelte Arbeiten* (uitgegeven door E. DASSMANN) (= Jahrbuch Antike und Christentum Erg. Bd. 3) (Münster 1974); G. LUKKEN, ed. by L. van TONGEREN en Ch. CASPERS: *Per Visibilia ad Invisibilia. Anthropological, Theological and Semiotic Studies on the Liturgy and the Sacraments* (= Liturgia condenda 2) (Kampen 1994). Alle overige genoemde vormen van syntheses zullen nog ruim aan de orde komen.

11 Als voorbeeld noem ik slechts de volkskunde of Europese etnologie, zie P. POST: Belangstelling vergeleken: een actuele plaatsbepaling van de Nederlandse volkskunde, in T. DEKKER, P. POST en H. ROODENBURG (red.): *Antiquaren, liefhebbers en professoren* (= Volkskundig Bulletin 20,3) (Amsterdam 1994).

12 Vgl. hiervoor: D. POWER, R. DUFFY en K. IRWIN: Current Theology: Sacramental Theology: a Review of Literature, in *Theological Studies* 55 (1994) 657-705; J. LAMBERTS (red.): *Hedendaagse accenten in de sacramententheologie. Verslagboek van het 11e liturgiecolloquium van het Liturgisch Instituut van de KU Leuven* (= Nikè-reeks 32) (Leuven/Amersfoort 1994); P. POST: Liturgische bewegingen: een literatuurbericht, in *Praktische theologie* 24,1 (1997) 59-80; L. LIES: Neue Elemente in der deutschsprachigen Sakramententheologie? in *Zeitschrift für katholische Theologie* 119,3 (1997) 296-322.

13 Zie voor het verwante terrein van de liturgische theologie of theologie van de liturgie onder, wanneer de theologische benadering binnen de liturgiewetenschap aan bod komt bij de plaatsbepalingen. Zie de diagnose m.b.t. sacramententheologie/theologie van de liturgie in POST: Literatuurbericht, in sub 3.6. p. 69-72; zie ook: K. IRWIN: *Context and Text. Method in Liturgical Theology* (Collegeville 1994).

14 Genoemd wordt in *De weg*: L.-M. CHAUVET: *Symbole et sacrement. Une relecture sacramentelle de l'existence chrétienne* (Paris 1988); zie voor meer literatuur van en over Chauvet: POST: Liturgische bewegingen: een literatuurbericht.

deze vlucht voor de liturgiewetenschap nauwelijks te gelden. Een bevestiging van deze diagnose lijkt bijvoorbeeld te zijn dat de vele handboekprojecten nauwelijks gepaard gaan met een overvloedige aandacht voor theorie/methode en vakgeschiedenis. Het is eerder omgekeerd: er worden oproepen gedaan om eindelijk de eigen historiografie eens ter hand te nemen¹⁵, en eindelijk eens meer aandacht te hebben voor theorie en methoden¹⁶.

Noodzakelijk overzicht

Een tweede achtergrond van de synthese is juist omgekeerd en laat een bruisende activiteitenstroom zien. Wanneer een discipline volop in ontwikkeling is, ontstaat de behoefte aan een tussentijdse synthese die gericht is op het creatieve proces van studie en reflectie. De synthese tracht overzicht aan te brengen, orde in de stroom aan studies, stromingen, scholen, vergaarde inzichten en perspectieven. Voorbeelden zijn de hausse aan verzamelstudies, compendia, lexica e.d. in de bloeiperiode van de Liturgische Beweging en later de periode van theologie- en liturgievernieuwing in de jaren '60 en '70. De liturgiewetenschap had hier vaak het voortouw, het kon soms niet op.

Vooral het lexicon was tot in de jaren '80 een geliefde vorm voor de synthese.¹⁷ Hier noem ik slechts twee lexica uit katholieke hoek: de *Dic-*

15 Zeker voor de Nederlandse situatie ligt de eigen vakgeschiedenis nagenoeg braak als onderzoeksveld. Er kan nu naast verspreide levensschetsen (recent over G. Lukken, H. Wegman en H. Manders: L. van TONGEREN: Rite and Sign. Gerard Lukken: Some Bio-Bibliographical Notes, in G. LUKKEN et al.: *Per Visibilia* 9–22; G. ROUWHORST: Herman Wegman. Een terugblik op zijn leven en werk, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 6–20; A. BLIJLEVEN: Henk Manders. Een terugblik op zijn leven en werk, Ibidem 13 (1997) 7–20) slechts worden gewezen op de registerband van het *Tijdschrift voor liturgie* (vgl. E.-G. FEYS OSB (samenstelling): *Registers 1910–1946; 1947–1985* (Affligem 1986) en een enkele studie over deelthema's (zoals J. WILDERBEEK: Professor Prein en de Gemeenschapsmis in het Utrechtse, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 10 (1994) 31–71). Duitsland kent inmiddels: F. KOHLSCHIEIN en P. WÜNSCHE (red.): *Liturgiewissenschaft – Studien zur Wissenschaftsgeschichte* (= LQF 78) (Münster 1976); zie ook de bio- en bibliografische notities in het *Archiv für Liturgiewissenschaft*, de laatste: M. KLÖCKENER: Bio-bibliographisches Repertorium der Liturgiewissenschaft, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 35/36 (1993/1994) 285–357 en de aldaar in noot 1 op p. 285 vermelde eerdere biografische overzichten door N.K. Rasmussen.

16 Aldus bij herhaling de vooraanstaande liturgist Taft, recent nog in TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute (zie voorts onder).

17 Enkele bekende voorbeelden zijn (alfabetisch): A. ADAM en R. BERGER (red.): *Pastoralliturgisches Handlexikon* (Freiburg etc. 1980); R. BERGER: *Kleines liturgisches Wörterbuch* (Freiburg i.Br. etc. 1969; herdrr.: 1987); J. BRAUN: *Liturgisches Handlexikon* (Regensburg 1922); L. BRINKHOFF et al.: *Liturgisch woordenboek* (zie onze noot 19); CABROL en LECLERCQ: *Dictionnaire* 9 (zie onze noot 18); J.G. DAVIES (red.): *A New Dictionary of Liturgy and Worship* (London 1991, 3e ed.); P.E. FINK (red.): *The New Dictionary of Sacramental Worship* (Collegeville 1990); J. GELINEAU et al.: *Dans vos assemblées : sens et pratique de la célébration liturgiques* (Paris 1971, I–II); R. LASAGE (red.): *Dizionario pratico di liturgia romana* (Roma 1956; oorspr. ed. Frans: *Dictionnaire pratique de liturgie romaine*); R. LE GALL: *Dictionnaire de liturgie* (Chambray-les-Tours 1982); A. MISTRO-RIGO: *Dizionario liturgico-pastorale: dai documenti del Concilio Vaticano II e dagli altri*

tionnaire d'archéologie et de la liturgie (het megaproject mede op naam van Cabrol, maar vooral van de hand van Leclercq; voltooid door Marrou, reikend van 1924 tot 1953)¹⁸, en het uitzonderlijke *Liturgisch Woordenboek*, een Nederlandse project van internationaal niveau uit de periode 1958–1968 (met een supplement in 1970, gewijd aan de nieuwe liturgische oriëntaties na Vaticanum II).¹⁹ Beide lexica verschenen in een ijzeren discipline in afleveringen en spelen nog steeds hun rol in de liturgiewetenschap. Aan protestantse zijde kan hier het nooit voltooide (Lutherse) *Leiturgia* worden aangehaald.²⁰

Didactiek

Als derde achtergrond is er het onderwijs. De daad van synthese is primair gericht op en komt direct voort uit het geven van onderwijs. De synthese heeft een didactische achtergrond: er is behoefte aan een les-, en leerboek, of het overzichtswerk ontstaat op basis van lesmateriaal. Een kleine bibliografische verkenning laat zien dat de term 'liturgiek' vooral verbonden is met een vakoverzicht voor studenten.²¹ Het is bovendien

documenti ufficiali fino al 1977 (Padova 1977); H. NITSCHKE: *Wörterbuch des gottesdienstlichen Lebens: Liturgie, christliche Kunst, Kirchenmusik* (Evangelische Enzyklopaedie 10) (Gütersloh 1966); K. ONASCH: *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Stichworten: unter Berücksichtigung der Alten Kirche* (Wien etc. 1981); G. PODHRADSK: *Lexikon der Liturgie: ein Überblick für die Praxis* (Innsbruck etc. 1962); Nederlandse ed.: vert. J. MERTENS, bewerking: A. HOLLAARDT: *Beknopt liturgisch woordenboek* (Roermond 1965); D. SARTORE en A.M. TRIACCA (red.): *Nuovo dizionario di liturgia* (Roma 1984); F. SPIERTZ (eindredactie/samenstelling): *Liturgische trefwoordenlijst* (Nijmegen 1984); G. WARNINK: *Liturgie in losse woorden: praktisch woordenboekje voor kerkgangers* (Kampen 1988).

18 F. CABROL en H. LECLERCQ (red.): *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* (DACL) (15 dubbelbanden: Paris 1907–1953); zie voor Leclercq de instructieve biografie: Th. KLAUSER: *Henri Leclercq 1865–1945. Vom Autodidakten zum Kompilator großen Stils* (= Jahrbuch Antike und Christentum Erg. Bd. 5) (Münster 1977).

19 L. BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch Woordenboek* (LW) I–II, Suppl. (Roermond, Maaseik 1958–1968; suppl. 1970).

20 K.F. MÜLLER en W. BLANKENBERG (red.): *Leiturgia: Handbuch des evangelischen Gottesdienstes* (Kassel 1954–1970). Verschenen zijn: *I Geschichte und Lehre des evangelischen Gottesdienst* (1954); *II Gestalt und Formen des evangelischen Gottesdienstes. I. Teil: Der Hauptgottesdienst* (1955); *III 2. Teil: Der Predigtgottesdienst und der tägliche Gottesdienst* (1956); *IV Die Musik des evangelischen Gottesdienstes* (1961); *V Der Taufgottesdienst* (1970).

21 Zie voor 'liturgiek' als leerboek (alfabetisch): O. BRODDE: *Musikalische Liturgik: ein Versuch* (Berlin 1980); E. DEKKERS: *Inleiding tot de liturgiek* (Den Bosch 1942); L. EISENHOFER en J. LEGNER: *Grundriss der Liturgik des römischen Ritus* (Freiburg 1950, 5e ed.; oorspr. Eisenhofer: 1932–1933, I–II); W.F. GOLTERMAN: *Liturgiek* (= Theologia 7) (Haarlem 1951); P. ten HAVE: *Liturgiek en methodiek voor de Zondagsschool* (z.p./z.j. [ca. 1946]); F. KALB: *Grundriss der Liturgik: eine Einführung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen des lutherischen Gottesdienstes* (München 1985, 3e ed.); G. KALT: *Liturgik* (Hochdorf 1967); R. PEIL: *Handbuch der Liturgik: für Katecheten und Lehrer* (Freiburg 1955); G. RIETSCHEL en P. GRAFF: *Lehrbuch der Liturgik, I Die Lehre vom Gemeindegottesdienst; II Die Kasualien* (Göttingen 1951–1952, 2e ed.). Zie voorts ook de vele onder nog te noemen handboeken en inleidingen (vgl. bijv. A. RAES: *Introductio in liturgiam orientalem* (Roma 1963, 2e ed.); H. SCHMIDT: *Introductio in liturgiam occidentalem* (Roma 1960); A. VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie* (Roermond 1962ss.)).

mijn indruk dat de meeste liturgieken onuitgegeven blijven; ze bestaan 'ad uso manoscritto' als dictaten op faculteiten en instellingen.²² Nadeel kan het weinig originele, prikkelende en spannende van de didactische synthese zijn, zoals ook de hang naar volledigheid en de schoolse vormgeving in stijl en opzet de toegankelijkheid niet verhogen. Voordeel is de systematiek en het belangrijke feit dat onderwijs zowel docenten als studenten veronderstelt.

Hier schuilt bovendien een niet te verwaarlozen economische factor: publicaties vragen om een markt, en handboeken kunnen alleen verschijnen bij een redelijke markt. Zoals bekend is onderwijs een interessante markt. Daarom beleefden de algemene rituele en liturgische inleidingen van Gerard Lukken een tweede en derde druk (en zal binnenkort een langverwachte nieuwe synthese verschijnen).²³ Daarom kon de historische inleiding van Herman Wegman geheel herzien en bewerkt worden en ook vertaald worden in Duits en Engels.²⁴ Daarom bleef de liturgiek van Vrijlandt zo lang in de handel²⁵, en daarom, zo vermoed ik, omarmde uitgeverij Meinema de editio typica van *De weg*²⁶. Zoals we nog zullen zien, is deze onderwijscontext bij zeer vele typen van syntheses aanwezig.

Propaganda liturgica

Als vierde context van synthese is er die van 'propaganda'. Men heeft een zekere min of meer uitgesproken boodschap en wil via een wervende synthese die boodschap uitdragen. Die *propaganda liturgica* kan tal van dimensies hebben en is, zoals duidelijk moge zijn, nauw verbonden met de genoemde onderwijsachtergrond, maar ook met de wereld van de liturgische katechese die de laatste tijd misschien wel het karakter aanneemt van een soort meer algemeen cultureel-liturgisch 'beschavingsoffensief'. Vroeger was de *propaganda liturgica* vaak ook devotioneel van aard. Hier-

22 Vgl. G.N. LAMMENS: *Syllabus liturgiek* (Amsterdam: VU 1973); S. MARSILI: *I sacramenti. Segni del mistero di Cristo* (Roma 1980ss.); A. VERHEUL: *Driejarige cursus over liturgie* (I-II: Gent 1962); zie voor deze cursusachtergrond ook het onder nog apart te noemen: *Handbook for Liturgical Studies* uitgegeven vanuit San Anselmo, Rome door Chupungco en anderen.

23 Vgl. G. LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie* (Hilversum 1980); IDEM: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Baarn 1984).

24 H. WEGMAN: *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten. Een wegwijzer* (Hilversum 1983, 2e ed.; oorspr. 1976); Duits (naar 1ste ed.): *Geschichte der Liturgie im Westen und Osten* (Regensburg 1979); Engels (naar 2e ed.): *Christian Worship in East and West. A Study Guide to Liturgical History* (New York 1985); later: IDEM: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991); Duitse vertaling: *Liturgie in der Geschichte des Christentums* (Regensburg 1994); vgl. voor de laatste titel het besprekingsartikel: G. ROUWHORST: Riten en mythen, in *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* 54 (1993) 318-329.

25 M.A. VRIJLANDT: *Liturgiek* (Delft 1987; 1992, 3e ed.).

26 Meinema (destijds gevestigd in Delft, nu Zoetermeer) was ook de uitgever van de *Liturgiek* van Vrijlandt.

aan danken we vele en mooie syntheses op het brede terrein van bedevaarten en pelgrimages, heiligen en hun verering.²⁷ Ook kan men zich in opvattingen profileren ten opzichte van anderen (de synthese biedt altijd identiteit en groepsvorming), of gaat het om legitimatie van standpunten of vakinvullingen. Ook hangt deze vorm van synthese samen met belangrijke ontwikkelingen op het terrein van het liturgisch aanbod. Vaticanum II, de verschijning van het nieuwe (Romeinse) missaal (1970), het uitkomen van herschreven liturgische boeken en orden van dienst, leesroosters e.d. werden en worden begeleid door inleidingen en syntheses die qua toon en aard variëren van inleidend en inwijdend tot kritisch becomingtariërend of aanprijzend.²⁸ Hier kan als illustratie wederom gewezen worden op vele syntheses in de sferen van de Liturgische Beweging (denk aan het ruim verspreide materiaal van Pius Parsch²⁹ en Guéranger³⁰). Ook valt misschien de *Liturgische oriëntatie* van Jonker hier te plaatsen.³¹ Die oriëntaties kwamen rechtstreeks voort uit inleidingen voor de NCRV-radio in de jaren 1961/62.

Praktische handreiking

Jonker kent nog een belangrijke dimensie: die van de praktische handreiking. Dit is een geheel eigen type synthese die gericht is op de liturgische praxis. Handelingsgericht levert men een omvattend bedoelde handreiking aan de werkers aan het liturgische front. De liturgie wordt primair als 'handelingsveld' beschouwd en soms ook wel als zodanig benoemd.³²

27 Een ruim en rijk gedocumenteerd overzicht biedt de Inleiding in P.J. MARGRY en Ch. CASPERS (red.): *Bedeavaartplaatsen in Nederland. Deel I Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum 1997) 8–48; zie voorts: P.J. MARGRY en P. POST: Het project 'Bedeavaartplaatsen in Nederland': een plaatsbepaling, in *Volkskundig Bulletin. Tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap* 20,1 (1994) 19–59.

28 Hoewel niet alle te rekenen tot de *propaganda liturgica* noem ik hier als voorbeelden van inleidingen en inwijdingen: A. VERHEUL: *Het paasmysterie in kerkelijke vroomheid en viering* (Roermond/Maaseik 1957) (deze synthese wordt gepresenteerd als 'beziinningsboekje voor priester en leek'); J. HERMANS: *De liturgie van de eucharistie. Inleiding tot het nieuwe missaal* (Brugge/Nijmegen 1979); A.M. ROGUET: *Genodigd aan de maaltijd des Heren. Inleiding tot de eucharistie volgens het Romeins Missaal* (Haarlem/Averbode 1979) (oorspr.: *Table ouverte* (Paris 1969)).

29 Zie voor Pius PARSCH (1884–1954) diens klassieke: *Het jaar des Heren: onze weg door het kerkelijk jaar* (Nederlandse bewerking, 3 dln.: Utrecht 1935–1936; 2e verm. ed.: 1938; 3e verm. ed. 1942); oorspr. *Das Jahr des Heiles* (1923).

30 Zie voor de figuur en de context van Guéranger de benedictijnse biografie P. DELATTE: *Dom Guéranger abt van Solesmes 1805–1875*, (I–II Vaals z.j.) en het recente mooie artikel: P. RAEDTS: De katholieken en de Middeleeuwen. Prosper Guéranger OSB (1805–1875) en de eenheid van de liturgie, in R. STUIP en C. VELLEKOOP (red.): *De middeleeuwen in de negentiende eeuw* (Hilversum 1996) 87–109. Voor aanvullende literatuur, zie P. POST: Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 1–30, hier: p. 12 noot 34.

31 H. JONKER: *Liturgische oriëntatie. Gesprekken over de eredienst* (Wageningen z.j. [na 1961/2]).

32 Liturgie als handelingsveld: vgl. R. BLÜHM et al.: *Kirchliche Handlungsfelder: Gemeindepädagogik, Pastoralpsychologie, Liturgik, Kirchenmusik, Kirchenbau und kirchliche Kunst der Gegenwart* (= Grundkurs Theologie 9) (Stuttgart etc. 1993); D. EMEIS en K.H.

In wezen ontstond zo de al genoemde *Didachè*, een handzaam handboekje voor rondtrekkende pastores uit de Vroege Kerk.³³ Deze synthese lijkt het meest onbeduidend en gemakkelijk, maar is denk ik bij nader toezien het moeilijkst. De greep en de presentatie dient trefzeker te zijn. Deze handreikingen staan of vallen bij de gratie van een goede diagnose van de praxis en vooral van de culturele setting, maar ook, en daar ligt de grootste uitdaging, bij een juiste, dat wil zeggen: beperkte, ingetogen, maatvoering. Elke sectie eredienst van een kerkgenootschap, elke Commissie of Raad voor Liturgie, elk Diocesaan Pastoraal Centrum, elk liturgisch centrum van in liturgie gespecialiseerde abdijen (zoals Berne te Heeswijk en Averbode), elk van de in liturgie gespecialiseerde uitgeverijen (Gooi en Sticht, Baarn; Kok, Kampen), of laboratoria voor liturgische vernieuwing en experiment hebben wel een serie *Handreikingen*.³⁴ Synthesen van het type *propaganda liturgica* en handreiking zijn nauw verwant. Vooral ook nieuwe benaderingen in het vak en in de praktijk worden via deze wegen uitgedragen. Denk hier bijvoorbeeld aan de syntheses en werkboeken op het terrein van vrouwenstudies liturgie.³⁵

Synthese als creatieve ordening

Tenslotte is er de synthese als zelfstandige creatieve daad. Hier wordt in de daad van de synthese een nieuwe, verrassende samenhang gepresenteerd. Dit is de ultieme synthese die eigenlijk alleen door een creatief individu tot stand gebracht kan worden, vaak na een lange en vruchtbare wetenschappelijke carrière. Ons vak kent mooie voorbeelden en weer was de Liturgische Beweging vaak de context. Ik denk aan de *Liturgiek* en *het Sacramenteel denken* van Van der Leeuw³⁶, aan de *Liturgie comparée* van Anton Baumstark³⁷, aan de *Kleine sacramentenleer* van Leonardo Boff³⁸,

SCHMITT: *Grundkurs SakramentenKatechese* (Freiburg i.B. 1980).

33 Zie onze noot 5.

34 Een langlopende serie waarin de handreiking bestaat uit een combinatie van achtergrond- en contextmateriaal op hoog niveau en praktisch materiaal is de door Gooi en Sticht uitgegeven *Werkmap (voor) liturgie*, die inmiddels als boekenserie vaart onder de (niet bijster originele) vlag *Liturgie in beweging*. Handreikend is ook: H. VRIJDAG: *Zonder beelden sprak hij niet tot hen. I Nieuwe symbolen en riten in de liturgie. Het kerkelijk jaar; II Nieuwe symbolen en riten in de liturgie. Vieringen bij bijzondere gelegenheden; III Het zichtbare in de liturgie* (Hilversum 1988; 1989; 1991).

35 Als voorbeelden noem ik slechts: R. JOST en U. SCHWEIGER (red.): *Feministische Impulse für den Gottesdienst* (Stuttgart etc. 1996); M. GEURTSSEN, M. BOMMER en A. KITS (red.): *Veeltaligheid, veel-ZIJ-digheid: werkboek vrouwen, liturgie en gerechtigheid* (Gorinchem 1995).

36 G. van der LEEUW: *Waarom liturgie* (Baarn 1923); *Liturgiek* (Nijkerk 1940; 1946, 2e ed.); *Sakramentales Denken* (Kassel 1959); *Sacramentstheologie* (Nijkerk 1949).

37 A. BAUMSTARK: *Liturgie comparée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, herziene editie door dom B. BOTTE (Chevetogne 1953), deze editie was uitgangspunt voor de nu veel gebruikte Engelse uitgave. Zie voor de actualiteit van Baumstark en de vergelijkende liturgiewetenschap: POST: Zeven notities, 11, m.n. p. 12 noot 34; TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute. Zie voorts onze noot 29.

38 L. BOFF: *Kleine Sakramentenlehre* (Düsseldorf 1976); Nederlands: *Sacramenteel denken en leven* (Averbode 1983); oorspr. Portugees/Braziliaans: 1975.

aan werkjes 'klein maar fijn' van Klauser³⁹, Guardini⁴⁰, Daniélou⁴¹ en Jungmann⁴², en ook aan de *Liturgiek* van Van der Werf⁴³, en de doxologie van Geoffrey Wainwright⁴⁴. Op het terrein der artes zou ik zeker Bekaerts prikkelende boek over kerkbouw op een keerpunt willen noemen⁴⁵, en de tot in de esthetiek van de vormgeving van het boek doorgevoerde synthese over de vormtaal van de liturgie van dom Van der Laan.⁴⁶ Recent verscheen er een in mijn ogen prachtige synthese over woord- en communievieringen (die eigenlijk gezien mag worden als een betoog op hoofdlijnen over de eucharistie of zelfs de liturgie in algemene zin).⁴⁷

2.2 Typologie en balans

Typologieën

Alvorens nu deze achtergronden naast *De weg* te leggen, kan eerst nog vanuit deze reeks van achtergronden een proeve van typologie van liturgiewetenschappelijke syntheses opgesteld worden. Onderscheiden zouden kunnen worden:

- a. De historische synthese. Hieronder kunnen overzichten en introducties in de bronnen worden gerekend (de bekendste is wel die van Vogel⁴⁸), overzichten in de ontwikkeling van de liturgie in het Oosten, in het Westen, of beide samen. Dergelijke overzichten kunnen groter (Wegman) of kleiner zijn (Klauser, Metzger).⁴⁹

39 Th. KLAUSER: *Abendländische Liturgiegeschichte*. Forschungsbericht und Besinnung, in *Eleutheria. Bonner theologische Blätter für Kriegsgefangene Studenten* 1 (1944) 3–30 (later als zelfstandig manuscript: Bonn 1949); overigens was voor dit werkje de leerboekachtergrond dominant: het manuscript diende oorspronkelijk als leermateriaal voor krijgsgevangen genomen studenten. Nu wordt het meest de Engelse uitgave gebruikt: *A Short History of the Western Liturgy* (London 1969). Zie inmiddels: KLAUSER: *Gesammelte Arbeiten*.

40 R. GUARDINI: *Vom Geist der Liturgie* (Freiburg 1951).

41 J. DANIÉLOU: *Bijbel en liturgie. De bijbelse theologie van de sacramenten en de feesten volgens de kerkvaders* (Brugge/Utrecht 1964; oorspr. Franse ed.: 1951).

42 J. JUNGSMANN: *De liturgieviering. Fundamentele en geschiedkundige vormwetten der liturgie* (Kasterlee 1961; oorspr. Duitse editie: 1939); IDEM: *Vom Sinn der Messe als Opfer der Gemeinschaft* (Einsiedeln 1954, 2e ed.); IDEM: *De eredienst van de katholieke kerk* (Roermond 1959).

43 J. van der WERF: *Kleine liturgiek* (Den Haag 1965; 1987, 6e ed.).

44 G. WAINWRIGHT: *Doxology. The Praise of God in Worship, Doctrine and Life* (London 1980).

45 G. BEKAERT: *'In één of ander huis' – kerkbouw op een keerpunt* (Den Haag 1967).

46 H. van der LAAN: *Het vormenspel der liturgie* (Leiden 1985).

47 J. HULSHOF: *Voedsel op de juiste tijd. Woord- en Communievieringen in het aartsbisdom Utrecht* (Utrecht 1997).

48 C. VOGEL: *Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources* (Washington DC 1986); dit is de sterk bijgewerkte ed. van: *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au Moyen Age* (Spoleto 1981); zie ook: E. PALAZZO: *Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle. Histoire des livres liturgiques* (Paris 1993).

49 Historische syntheses (alfabetisch): A. BAUMSTARK: *Liturgie comparée*; P.F. BRADSHAW: *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* (New York/Oxford 1992); behalve een historische synthese (gericht op de vroeg-christelijke periode) is in deze studie met name ook aandacht voor theorie en methode

- b. De heortologische synthese. De bandbreedte van dit type, dat eigenlijk een variatie of toesnijding is van het eerst type, gaat van klassiek-wetenschappelijk (Kellner) tot een meer pastorale vertaalslag (vgl. Parsch, Guéranger).⁵⁰
- c. De inleidende synthese. Onder deze noemer vallen zowel de meer theologisch/liturgische inleidingen (De Clerck en Lamberts) als de meer rituele/antropologische (Jetter, Josuttis, Heimbrock). Soms ook worden beide verweven zoals bij de in ons land veel gebruikte inleidingen van Lukken. Inmiddels biedt ook het terrein van de zogenoemde *ritual studies* goede waar (vgl. Bell).⁵¹

zoals in de vergelijkende studie van Baumstark; G. DIX: *The Shape of the Liturgy* (Westminster/Glasgow 1945) hoewel meer dan een historische synthese; J. HARPER: *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century: A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians* (Oxford 1991); J.A. JUNGSMANN: *Missarum Sollemnia* (I–II: Wien etc. 1962); deels ook diens: *De liturgieviering*; KLAUSER: *Abendländische Liturgiegeschichte*; B. LANG: *Sacred Games. A History of Christian Worship* (New Haven/London 1997); M. METZGER: *Histoire de la liturgie : les grandes étapes* (Paris 1994): dit compacte werkje kan beschouwd worden als een waardige opvolger van Klausers kleine liturgiegeschiedenis, zie voor een kritische bespreking tot op details: N. DUVAL, in *Revue des Etudes Augustiniennes* 42 (1996) 111–120; H. SCHMIDT: *Introductio in liturgiam occidentalem* (Roma etc. 1960; herdr. 1965); WEGMAN: *Riten en mythen*; ook vermeld ik onder deze rubriek: R. BOON: *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (= Mededelingen van de prof. G. van der Leeuw-Stichting 40) (Amsterdam 1973, 3e ed.).

50 Klassiek en (nog) nooit herhaald is hier: K.A. KELLNER: *Heortologie oder die Geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* (Freiburg etc. 1901; 1906, 2e ed.; 1911, 3e ed.); zie voorts: P. GUÉRANGER: *L'Année liturgique* (9 t.: Tours 1920–1921); A. ADAM: *Het liturgisch jaar viere en beleven. Zijn geschiedenis en betekenis in de liturgievernieuwing* (Turnhout 1987; oorspr. Duitse ed. 1979); K.-H. BIERITZ: *Het kerkelijk jaar. Christelijke feestdagen vroeger en nu* (Amsterdam 1995). Een grensgeval is: Ph. HARNONCOURT: *Gesamtkirchliche und teilkirchliche Liturgie. Studien zum liturgischen Heiligenkalender und zum Gesang im Gottesdienst unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachgebietes* (Freiburg etc. 1974). Zie ook het onder nog te noemen deel 5 en 6,1 van *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* en J. PASCHER: *Das liturgische Jahr* (München 1963).

51 Inleidende, antropologische en/of theologische syntheses (alfabetisch): T. BRIENEN: *Oriëntatie in de liturgie* (Den Haag 1992); P. de CLERCK: *L'Intelligence de la liturgie* (= Liturgie 4) (Paris 1995); hiervan is inmiddels ook een Engelse (lees: Amerikaanse) ed. verschenen; L. FENDT: *Einführung in die Liturgiewissenschaft* (Berlin 1958); F. FRIJNS (eindred.): *Rituelen in het dagelijks leven van mensen, in het bijzonder van mensen met een verstandelijke handicap* (Best 1996); H.-G. HEIMBROCK: *Gottesdienst: Spielraum des Lebens. Sozial- und Kulturwissenschaftliche Analysen zum Ritual in praktisch-theologischem Interesse* (= Theologie en Empirie 15) (Kampen 1993); G.J. HOENDERDAAL: *Risikant spel. Liturgie in een seculariseerde wereld* (Den Haag 1977); W. JETTER: *Symbol und Ritual. Anthropologische Elemente im Gottesdienst* (Göttingen 1986, 2e ed.); M. JOSUTTIS: *Der Weg in das Leben. Eine Einführung in den Gottesdienst auf verhaltenswissenschaftlicher Grundlage* (München 1991); J. LAMBERTS: *Hoogtepunt en bron. Inleiding tot de liturgie* (= UTP-Studies) (Averbode/Helmond 1991); LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie; IDEM: Geen leven zonder rituelen*; A. VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie: haar theologische achtergrond* (Antwerpen 1962; Roermond 1964, 2e ed.; Italiaanse ed.: *Introduzione alla liturgia: saggio di teologia del culto* (z.p. 1967)). Vanuit de *ritual studies* noem ik slechts de degelijke theoretische synthese: C. BELL: *Ritual Theory, Ritual Praxis* (Oxford/New York 1992). Een aparte status heeft het in de VS invloedrijke programmatische werk (uit joodse hoek): L. HOFFMAN: *Beyond the Text: Holistic Approach to Liturgy* (Bloomington 1987). Zie voor een besprekingsartikel van het terrein van 'religie en ritueel': E. ARENS: *Religion*

- d. De praktische, handreikende synthese. Meestal bestrijken deze een deelgebied (bijv. levensriten/sacramenten, begrafenis, liturgie met ouderen e.d.).⁵²
- e. De theologische synthese, waaronder gevat de sacramentologie of sacramententheologie.⁵³
- f. De algemene synthese. Hier wordt getracht een algemeen overzicht te bieden waarin al de eerder genoemde dimensies liefst nog in samenhang en beredeneerde ordening samen worden gebracht.⁵⁴ Hiervoor

und Ritual, in *Theologische Revue* 91,2 (1995) 105–114 met o.a. aandacht voor Grimes, Bell, Heimbrock, Josuttis.

52 Hier is het ondoenlijk een overzicht te geven. Ik volsta met het noemen van: H. BLANKESTEIJN: *Het spel en de regels. De zondagse liturgie stap voor stap* (Zoetermeer 1996); J. BOENDERMAKER: *Drie maal drie is negen. Een boekje voor gemeentelieden die zich de liturgie eigen willen maken* (Den Haag/Amsterdam 1989, 5e ed.); EMEIS en SCHMITT: *Grundkurs Sakramenten-katechese*; S. GROOT (red.): *De lof Gods geef ik stem* (= Handboek van de kerkmuziek: Baarn 1993); W. OVERBOSCH et al. (red.): *Een Compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen van het Liedboek voor de Kerken* (Amsterdam 1978); ook kan hier vermeld worden de serie 'Liturgiekatechese' van uitgeverij Gooi en Sticht, Baarn; G. WARNINK: *Liturgie in losse woorden*.

53 Voorbeelden van theologische syntheses zijn (alfabetisch): BOFF: *Kleine Sakramenten-lehre*; A. GANOCZY: *Einführung in die katholische Sakramentenlehre* (Darmstadt 1979); IRWIN: *Context and Text*; A. KAVANAGH: *On Liturgical Theology* (Collegeville MI 1992; 1e ed. uit 1984 gebaseerd op reeks lezingen in 1981); M.G. LAWLER: *Symbol and Sacrament. A Contemporary Sacramental Theology* (New York 1987); Van der LEEUW: *Sacramentstheologie*; IDEM: *Sakramentales Denken*; J. MARTOS: *Doors to the Sacred, a Historical Introduction to the Sacraments in the Christian Church* (London 1981); J. MACQUARRIE: *A Guide to the Sacraments* (London 1997); F.-J. NOCKE: *Sakramententheologie: Ein Handbuch* (Düsseldorf 1997): dit handboek van de Essense hoogleraar dogmatiek is ontstaan uit het eerdere tweedelige *Handbuch der Dogmatik* (1995, 2e ed.); D. POWER: *The Eucharistic Mystery. Revitalizing the Tradition* (Dublin 1992); Th. SCHNEIDER: *Zeichen der Nähe Gottes. Grundriss der Sakramententheologie* (Mainz 1979); C. TRAETS: *Sakramententheologie* (Brugge 1975); C. VAGAGGINI: *Theologie der Liturgie* (Einsiedeln etc. 1959); VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie*; WAINWRIGHT: *Doxology* (deze studie wordt expliciet gepresenteerd door de auteur als een systematische theologie vanuit liturgisch perspectief, of anders geformuleerd: als een poging tot een "liturgical way of doing theology". Het belangrijke aspect van liturgie als volwaardige *locus theologicus* laten we in het kader van dit artikel buiten beschouwing. Hieraan dient nog te worden toegevoegd dat vooral de (algemene) syntheses en/of liturgieken aan protestantse kant steeds een belangrijke (bijbels-)theologische component bezitten: vgl. de genoemde werken van Van der Leeuw, Kuypers, Noordmans, Gertsen en ook: K.H. MISKOTTE: *De weg van het gebed* (Den Haag 1962); zie onze noot 54.

54 Voorbeelden van algemene syntheses of 'liturgiek' (alfabetisch; zie ook de liturgieken genoemd in noot 20 en de lexica in noot 17): A. ADAM: *Grundriss Liturgie* (Freiburg etc. 1985); Chr. ALBRECHT: *Einführung in die Liturgik* (Göttingen 1965; 1989, 4e ed.; 1995: geheel omgewerkte 5e ed.); BONACCORSO GIORGIO et al.: *Celebrare il Mistero di Cristo: manuale di liturgia, a cura dell'Associazione Professori di Liturgia, I La celebrazione: introduzione alla liturgia cristiana* (= Collana studi di liturgia; NS 25; Bibliotheca Ephemerides liturgicae, subsidia 73) (Roma 1993); *II La celebrazione dei sacramenti* (= Collana etc. 31; Bibliotheca etc. 88) (Roma 1996); BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch Woordenboek*; A. BLIJLEVEN et al. (red.): *Liturgiewetenschap* (= OthO [Open Theologisch Onderwijs] cursusdelen 1–3) (Kampen 1991): Deel 1: Inleiding en opzet; inleidende onderwerpen; huidige vragen; Deel 2: Symboliseren, rituelen, cultuur; ontmoeting God–mens en mensen onderling; Deel 3: Eucharistie; Avondmaal; liturgie als theologische vindplaats; J.S. BUMPUS (red.): *A Dictionary of Ecclesiastical Terms, Being a History and Explanation of Certain Terms Used in Architecture, Ecclesiology, Liturgiology, Music, Ritual, Cathedral Constitution etc.* (London

zou ik in eerste instantie de term 'liturgiek' willen inzetten, hoewel er internationaal gezien ook wel een tendentie is om 'liturgiek' ook te gebruiken voor de onder d) genoemde praktische synthese.⁵⁵

We zijn ons er bij deze proeve van typologie overigens van bewust dat er overlap tussen de typen bestaat en dat er vooral ook om deze typen heen een soort van grijs gebied is waarin onder andere synthetiserende verzamelbundels⁵⁶ en compendia⁵⁷ gesitueerd kunnen worden.

z.j. [ca. 1920]); A.J. CHUPUNGO en A. SOMORJAI (red.): *Handbook for Liturgical Studies* (Collegeville 1997ss.; Italiaanse uitgave: Casale Monferrato), vol. II: A.J. CHUPUNGO: *Fundamental Liturgy* (1997); J.G. DAVIES (red.): *A New Dictionary of Liturgy and Worship* (London 1991, 3e ed.); J.H. GERRETSEN: *Liturgie* (Den Haag 1911); C. GRETHLEIN: *Abriss der Liturgik. Ein Studienbuch zur Gottesdienstgestaltung* (Gütersloh 1991, 2e ed.); Ch. JONES et al. (red.): *The Study of Liturgy* (London/New York 1992, 2e ed.; 1993, 3e ed.); A.A. KING: *Liturgy of the Roman Church* (London etc. 1957); M. KUNZLER: *Die Liturgie der Kirche* (= AMATECA: Associazione Manuali di Teologia Cattolica/Lehrbücher zur katholischen Theologie 10) (Paderborn 1995); A. KUYPER: *Onze eredienst* (Kampen 1911); LAMMENS: *Syllabus liturgiek*; Van der LEEUW: *Liturgiek*; S. MARSILI et al. (red.): *Anamnesis: introduzione storica-teologica alla liturgia*; in deze Italiaanse serie uitgegeven door uitgeverij Marietti (Torino/Genova) verschenen: 1. B. NEUNHEUSER et al.: *La liturgia: momento nella storia della salvezza* (1974); 3,1. A. NOCENT et al.: *La liturgia, i sacramenti: teologia e storia della celebrazione* (1986); 5. J. PINELL: *Liturgia delle ore* (1990); 3,2. S. MARSILI et al.: *La liturgia, eucaristia: teologia e storia della celebrazione* (1983); 6. M. AUGÉ et al.: *L'anno liturgico: storia, teologia e celebrazione* (Genova 1988); 7. I. SCICOLONE et al.: *I sacramenti e le benedizioni* (1989); A.-G. MARTIMORT et al. (red.): *L'Eglise en prière* (Paris 1961); hiervan verscheen een tweedelige Duitse uitgave: *Handbuch der Liturgiewissenschaft* (Freiburg etc. 1963/1965); nu herziene Franse editie in 4 delen (Paris 1983–1984); W.D. MAXWELL: *An Outline of Christian Worship. Its Developments and Forms* (z.p. 1936; 1960, 8e ed.); H.B. MEYER et al. (red.): *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* (Regensburg 1983ss.); MÜLLER en BLANKENBERG (red.): *Leiturgia*; O. NOORDMANS: *Liturgie* (Amsterdam 1939), zie nu: *Verzamelde Werken VI* (Kampen 1986, 45–164); H. REIFENBERG: *Fundamentalliturgie: Grundelemente des christlichen Gottesdienstes: Wesen, Gestalt, Vollzug* (Klosterneuburg 1978); G. RIETSCHEL (red.): *Lehrbuch der Liturgik* (Göttingen 1900/1909); nieuwe editie van P. GRAFF in 1951/1952; H.-C. SCHMIDT-LAUBER en K.-H. BIERITZ (red.): *Handbuch der Liturgik: Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche* (Leipzig/Göttingen 1995); Van der WERF: *Kleine liturgiek*; VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie*; P. VOLP: *Liturgik. Die Kunst Gott zu feiern* (I–II: Gütersloh 1992/1994); VRIJLANDT: *Liturgiek*.

55 Vgl. bijv.: BLÜHM et al.: *Kirchliche Handlungsfelder*.

Balans

Overzien we nu de typologie, dan wil *De weg* op de eerste plaats een algemene, overkoepelende synthese van het niveau van een liturgiek zijn.⁵⁸ Bezien we de achtergronden dan laat *De weg* zich niet dwingend of duidelijk onder een van de genoemde achtergronden invoegen. Dat wil zeggen: het is geen eenduidige, sterk geprofileerde daad van synthese.

Passen we achtereenvolgens onze distincties van zes contexten voor de synthese of compilatie toe, dan kan *De weg* zeker niet als zwaktebod of vluchtweg worden aangemerkt. Het project heeft —zo proef ik— zeker iets van een tussentijdse balans, maar staat toch ook weer niet ingebed in een zich onstuimig vernieuwende en ontwikkelende Nederlandse protestantse liturgiek. Voorts is vooral de onderwijsachtergrond overduidelijk. De wervende boodschap —hoewel wat diffuus, verhuld en uiteengelegd— is er ook: bijvoorbeeld het pleidooi voor een theologisch, ecclesiologisch fundament van liturgie, voor een bijbels-theologische oriëntatie, voor inclusief taalgebruik, en —dat is een betrekkelijk nieuw geluid aan protestantse zijde— de aandacht voor een antropologische toegang. Praktijkgerichtheid is er ook onmiskenbaar maar niet als uitgewerkte handreiking. De synthese als zelfstandige creatieve daad is niet beoogd. Het wil terecht een opvolger/vervanger zijn van Vrijlandt, niet van Van der Leeuw.⁵⁹

Aldus kom ik tot de —ik geef het toe weinig opzienbarende— eerste plaatsbepaling. *De weg* is een boek dat onderweg ontstaan is en dat ook bedoeld is voor onderweg; een tussentijdse synthese die is gelieerd aan verricht, lopend en gepland onderwijs en onderzoek. *De weg* is vooral ook verbonden met de profilering van een discipline, en bovendien gericht op

56 Zie voor dit terrein van verzamelbundel, compendia en ook 'synthese-artikelen' (alfabetisch): H. BECKER, B. EINIG en P.-O. ULLRICH (red.): *Im Angesicht des Todes. Ein interdisziplinäres Kompendium* (= *Pietas Liturgica* 3–4) (I–II: St. Ottilien 1987); H. BECKER en R. KACZYNSKI (red.): *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium* (= *Pietas Liturgica* 1–2) (I–II: St. Ottilien); H.J. BECKER, B.J. HILBERATH en U. WILLERS (red.): *Gottesdienst – Kirche – Gesellschaft. Interdisziplinäre und ökumenische Standortbestimmungen nach 25 Jahren Liturgiereform* (St. Ottilien 1991); H. EHRARTER en H. -M. RAUTER (red.): *Liturgie zwischen Mystik und Politik* (Wien 1991); E. HERMS: *Überlegungen zum Wesen des Gottesdienstes. Aus Anlaß des Entwurfs für eine "erneuerte Agenda"*, in *Kerygma und Dogma* 40 (1994) 219–247; J. LESCRAUWAET: *Compendium van het oecumenisme* (Roermond/Maaseik 1962); Th. MÜLLER (red.): *Evangelischer Gottesdienst. Liturgische Vielfalt im religiösen und gesellschaftlichen Umfeld* (Stuttgart etc. 1993); K. SCHLEMMER (red.): *Gottesdienst — Weg zur Einheit. Impulse für die Ökumene* (Freiburg etc. 1989); IDEM (red.): *Gemeinsame Liturgie in getrennten Kirchen* (Freiburg etc. 1991). Zie voorts het literatuurbericht van A. SCHILSON: Thema Gottesdienst. Eine Momentaufnahme neuerer Literatur, in *Liturgisches Jahrbuch* 44,4 (1994) 195–211.

57 Hier denk ik met name aan de multidisciplinaire thematische compendia in de serie *Pietas Liturgica* genoemd in de vorige noot.

58 Zie expliciet het Woord vooraf, p. 7–10. De omslag (achterzijde) spreekt expliciet van 'een leerboek'.

59 Aldus *De weg*, Woord vooraf, p. 7: "Waar M.A. Vrijlandt's *Liturgiek* jaren lang aan velen zijn diensten heeft bewezen, bleek er bij de genoemde theologische instellingen toch in toenemende mate behoefte te bestaan aan een geschrift dat als wetenschappelijk leerboek zou kunnen fungeren en tevens als naslagwerk voor allen die zich al dan niet beroepshalve met liturgie bezighouden.

de praktijk. Kijkend naar de typologie en naar de onderscheiden achtergronden kan worden gezegd dat *De weg* eigenlijk zeer veel van de hier aangereikte profielen in zich wil verenigen. Dat ligt voor een deel natuurlijk besloten in de aard van de synthese die een liturgiek wil bieden, maar in dit geval is er toch de vraag of zo'n breed profiel wel overeind blijft (leerboek, praktijkboek, naslagwerk, proeve van wetenschappelijke bekwaamheid; historisch, theologisch, inleidend, praktisch en oriënterend).

Dat weinig geprofileerde karakter hangt, zoals bij vele syntheses, met een reeks aspecten samen. Sommige ervan zijn uiterst praktisch van aard. Zo kan worden gewezen op de voorhanden zijnde infrastructuur. Grote lexica en handboeken konden alleen onder strakke coördinatie ontstaan in kloosters, grote faculteiten of instituten, of dankzij vrijgestelden. *De weg* kende niet de infrastructuur van een benedictijner klooster uit de bloeitijd van de Liturgische Beweging. De basis werd gevormd door een groep docenten die de hulp hadden van twee studentassistentenschappen (in Utrecht en Kampen). Hoe minder betrokkenen of hoe hiërarchischer de redactie, hoe meer eenheid en strakheid; hoe meer uitvoerders, hoe losser het redactiebeleid, hoe uiteenlopende of hoe chaotischer de synthese.

Het aspect van maatvoering en opzet hangt daar (maar beslist niet uitsluitend) voor een belangrijk deel mee samen. Zoals we straks zullen zien zijn er geen stelregels te geven. Een synthese in één hand is geen garantie voor een adequate maatvoering en goede strak doorgevoerde opzet. Volps liturgiek ging aan gebrek aan strakke redactie en inadequate maatvoering ten onder.⁶⁰ De heldere trefzekere opzet van Schmidt-Lauber en Bieritz is indrukwekkend, maar zowel de maatvoering (1223 p.) als het redigeren van de meer dan vijftig bijdragen zijn problematisch.⁶¹ Grotere lexicon-projecten lijken afhankelijk van een breed reservoir aan competente experts, maar juist ons vak laat zien dat het vaak een beperkte groep is die het project draagt en schraagt (denk aan het fameuze *Liturgisch Woordenboek*, 2 handzame delen en een supplement, en de *DACL* die eigenlijk werd samengesteld door één monnik: Henri Leclercq).⁶²

Deze vragen rond opzet, redactie en maat gelden ook *De weg*. Kritisch gesteld: is 500 pagina's de juiste maat? En: is de opzet raak gekozen en is de redactie wel strak genoeg gevoerd? Deze kritische plaatsbepaling zou ik op tal van wijzen kunnen uitwerken.⁶³ Ik betracht ascese en wijs slechts op de noodzakelijke evenwichtige verhouding van grote lijn en detail, van analyse en synthese, en het toch zeer onderscheiden karakter van de (zeven) delen.⁶⁴ Het ontwapenende is nu dat *De weg* dit

60 VOLP: *Liturgiek*. Zie bijv. de uiterst kritische bespreking van H. WEGMAN, in *Tijdschrift voor theologie* 33 (1993) 200s. (deel I), 35 (1994) 88s. (deel II).

61 SCHMIDT-LAUBER en BIERITZ (red.): *Handbuch*. Vgl. kritische besprekingen: A. GERHARDS: Die Kunst, Liturgie zu lehren und zu lernen, in *Theologische Revue* 92 (1996) 181–194; LAMBERTS: Twee belangrijke Duitse handboeken.

62 Zie onze noot over *LW* en *DACL*.

63 In het komende Literatuurbericht dat ik zal verzorgen in *Praktische theologie* zal ik meer besprekenderwijze op *De weg* ingaan.

64 Het achtste informatiedeel laat ik hierbij buiten beschouwing. Zie voorts het inhouds-

beeld niet verhult: de ondertitel wijst al op het diffuse van de synthese en spreekt van 'tradities, achtergronden en praktijk'. De inleiding (het 'Woord vooraf') is eerlijk en open: het is een leer- en handboek van docenten, het wil een wetenschappelijk leerboek zijn, maar ook een naslagwerk. Ook is er het doel om een proeve van bekwaamheid, bedoeld is dan vakbekwaamheid in het liturgiewetenschappelijk ambacht, af te leggen. Het noemt zich zoals gezegd expliciet een opvolger van de *Liturgiek* van Vrijlandt, en wil een synthese aanreiken van onderzoek, ervaringen, strevingen en tradities.⁶⁵ Elders in het boek blijkt expliciet de praktijkgerichtheid: men richt zich (vanaf deel vijf) tot 'beginnende voorgangers'.⁶⁶

Dat zijn vele strevingen en dat maakt het project zowel ambitieus als gewaagd!

3 Internationale plaatsbepaling

3.1 'De markt'

Internationaal gezien past het Nederlandse initiatief in een duidelijke trend. De jaren negentig lijken zich te kenmerken door een reeks van liturgiewetenschappelijke syntheses, vooral aan protestantse kant. Naast Latijns-Amerika, Azië, Australië, maar ook Oost-Europa (Polen!)⁶⁷, voeren, zoals bekend, Engeland, de VS, Frankrijk en vooral Duitsland de boventoon in de liturgiewetenschap, en dat weerspiegelt zich op het gebied van syntheses, handboeken en lexica (hoewel ook Spanje en Italië belangrijke projecten kennen en er bovendien sprake is van internationale projecten).⁶⁸ Er verschenen nieuwe handzame inleidingen in de liturgiegeschiedenis (van Bradshaw, Notre Dame en van Metzger, Straatsburg, en dat van de 'buitenstaander' Lang)⁶⁹, algemene inleidingen (vgl.

verzicht sub 1.3.

65 *De weg* 7s. Zie onze noot 58.

66 Zeer expliciet wordt dit gesteld voor deel 7, vgl. *De weg* 358.

67 Al deze genoemde werelddelen kennen eigen 'liturgieken' in allerlei vormen. Polen wordt bediend door syntheses samengesteld door B. Nadolkski. Ik beperk mij verder tot West-Europa en de VS; wel zullen algemene internationale projecten ook in het vizier blijven. Een regelmatig internationaal overzicht biedt de literatuurberichten in het *Archiv für Liturgiewissenschaft*.

68 Zie hiervoor ons overzicht in de noten 48 en 53. Voor Spanje zie: J. LOPEZ MARTIN: *La liturgia de la Iglesia. Teología, historia, espiritualidad y pastora; Sapientia Fidei* (= Serie de manuales de Teología 6) (Madrid 1994); Italië kent na en naast de serie *Anamnesis* onder red. van S. Marsili (Torino/Genova 1974ss.), dat beslist ook een zekere internationale allure kent (bijvoorbeeld via de internationaal samengestelde groep auteurs; zie opgave verschenen delen in noot 54), nu het grote handboekproject van de Associazione Professori di Liturgia waarvan bij mijn weten twee delen verschenen: *Celebrare il Mistero di Cristo: manuale di liturgia* (Roma, I: 1993; II: 1996), zie uitgebreide opgave in onze noot 54; het nu vanuit Rome verschijnende A. CHUPUNGO et. al. (red.): *Handbook for Liturgical Studies* beschouw ik als een internationaal project; zie daarvoor onder. Hoewel 'zeer Duits' is KUNZLER: *Die Liturgie der Kirche* bedoeld voor een internationaal project (zie onder meer). Een regelmatig internationaal overzicht bieden, zoals in de vorige noot gezegd, de literatuurberichten in het *Archiv für Liturgiewissenschaft*.

69 Zie onze noot 48.

bijvoorbeeld de recente van Paul De Clerck, Parijs, maar er zijn vooral meerdere antropologische of 'rituele' inleidingen: Jetter, Josuttis, Heimbrock)⁷⁰, indrukwekkende compendia op deelterreinen (denk aan de fraai geredigeerde en uitgegeven serie *Pietas Liturgica*, maar ook aan werk van Bieritz, Adam en Harnoncourt)⁷¹, maar vooral meer algemene 'liturgieken'⁷².

De markt van algemene, brede 'liturgieken' kort overziende kunnen er vijf sporen onderscheiden worden, waarbij ik vooral chronologie en het laatste type van de algemene synthese volg (zie onze typologie hierboven).⁷³

- a. Er worden nog steeds oude, vaak veel te oude, inleidingen gebruikt, herdrukt en opgepoetst. Het bekendste voorbeeld is de inleiding van Albrecht die nog steeds ook in Nederlandse protestantse opleidingen gebruikt wordt (dit werkje werd in 1995 door de uitgever nog eens in een geheel nieuw jasje gestoken)⁷⁴; Fendt, uit 1958⁷⁵, en Maxwell, nog wel gebruikt in de achtste editie uit 1960⁷⁶, verdampen langzaam maar zeker.
- b. Dan zijn er drie grotere projecten met oudere wortels die na een grondige bewerking opnieuw dienst doen. Allereerst is er een nieuwe nu in vier delen opgezette versie van het Franse handboek liturgie *L'Église en prière*.⁷⁷ Dan is er het in het Engelse taalgebied op ruime schaal gebruikte *The Study of Liturgy* in een herdruk/bewerking uit 1993⁷⁸, en de in mijn ogen te weinig gewaardeerde nieuwe editie van de *Dictionary of Liturgy and Worship* van Davies⁷⁹.
- c. Apart en buiten mededinging verschijnt in kloeke delen het indrukwekkende en degelijke *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, waarvan ook reeds verschenen delen vervangen gaan worden door meer actuele delen. Acht banden staan nu ter beschikking.⁸⁰ De gehele markt van handboeken, naslagwerken, lexica, com-

70 Zie onze noot 53.

71 Vgl. de eerder in onze noten 49 en 55 genoemde werken van onder anderen Becker, Adam, Bieritz en Harnoncourt.

72 Zie het overzicht in onze noot 53.

73 Vgl. recente beprekingen en literatuurberichten: A. SCHILSON: Thema Gottesdienst. Eine Momentaufnahme neuerer Literatur, in *Liturgisches Jahrbuch* 44,4 (1994) 195–211; TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute (voor syntheses m.n.: p. 253s.); GERHARDS: Die Kunst, Liturgie zu lehren und zu lernen; LAMBERTS: Twee belangrijke Duitse handboeken.

74 ALBRECHT: *Einführung*.

75 FENDT: *Einführung*.

76 MAXWELL: *An Outline of Christian Worship*.

77 MARTIMORT et. al. (red.): *L'Église en prière*; de nieuwe editie van 1983 bestaat uit 4 delen: I Principes de la liturgie; II L'Eucharistie; III Les sacrements; IV La liturgie en le temps.

78 JONES et. al. (red.): *The Study of Liturgy*.

79 DAVIES (ed.): *A New Dictionary of Liturgy and Worship*.

80 MEYER et al. (red.): *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*; verschenen zijn nu: 3. R. BERGER et al. (red.): *Gestalt des Gottesdienstes* (1987), gewijzigde

pendia en synthesen overziende, blijkt hoe dit werk met kop en schouders boven de rest uitsteekt en voor nagenoeg alle andere werken een onmisbare basis vormt. Dat blijkt zeker ook voor *De weg* te gelden.

- d. Ten vierde zijn er vier interessante recente handboekprojecten uit Duitsland. Grethlein publiceerde in 1989/1991 een *Abriss der Liturgik*⁸¹, Volp zijn *Liturgik* in twee delen van meer dan 1300 pag. in 1992 en 1994⁸², Schmidt-Lauber en Bieritz coördineerden het *Handbuch der Liturgik* dat in 1995 verscheen⁸³ en in hetzelfde jaar publiceerde de jonge rooms-katholieke liturgist en specialist in Oosterse/Byzantijnse liturgie uit Paderborn *Die Liturgie der Kirche*⁸⁴.

Handboeken liturgie zitten dus duidelijk internationaal in de lucht en de lift, en het is niet verrassend te noemen dat ook Nederland volgt. Vooral valt hierbij op hoe men aan reformatorische kant de traditie van handboeken na *Leiturgia* en Rietschel/Graff met energie weer heeft opgenomen. Vooral het *Handbuch der Liturgik* en de liturgiek van Volp zijn dominant aanwezig in *De weg*. De vergelijking dringt zich dus op, waarbij het er overigens maar van afhangt op welke punten je de comparatie inzet. Op enkele plaatsen zijn inmiddels de boeken op comparatieve wijze uitgebreid en uiteenlopend besproken en getoetst.⁸⁵

- e. Tot slot signaleer ik nog drie projecten: het in Spaanstalige landen veel gebruikte handboek van Lopez Martin⁸⁶, het meerdelige handboekproject dat wordt gedragen door een groep Italiaanse liturgiedocenten⁸⁷, en een nu in delen verschijnend internationaal project⁸⁸.

herdruk 1991; 4. H.B. MEYER (red.): *Eucharistie* (1989) met F. BARTUNEK: *Registerband* (1997); 5. H.J. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit I, Herrenfeste in Woche und Jahr* (1983); 6.1. Ph. HARNONCOURT en H.J. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit II,1* (1994); 7.1. B. KLEINHEYER (red.): *Sakramentliche Feiern I* (1989); 7.2. R. MEßNER en R. KACZYNSKI (red.): *Sakramentliche Feiern I,2* (1992); 8. B. KLEINHEYER, E. von SEVERUS en R. KACZYNSKI: *Sakramentliche Feiern II* (1984). Een geheel omgewerkte nieuwe editie van deel 5 is onderweg; de kritische kanttekening van Wegman in *Riten en mythen*, p. 392 dat dit handboek "alleen inzicht geeft in de Romeinse liturgie en geen rekening houdt met de maatschappelijke en kerkelijke kontekst" acht ik te streng.

81 GRETHLEIN: *Abriss der Liturgik*; vgl. bespreking: GERHARDS: *Die Kunst*.

82 VOLP: *Liturgik: I Einführung und Geschichte; II Theorien und Gestaltung*; vgl. besprekingen: H. WEGMAN: in *Tijdschrift voor theologie* 33 (1993) 200s (deel I), 35 (1994) 88s. (deel II); SCHILSON, in *Liturgisches Jahrbuch* 44,4 (1994) 199–202; GERHARDS: *Die Kunst*.

83 SCHMIDT-LAUBER en BIERITZ (red.): *Handbuch*; vgl. besprekingen: J. LAMBERTS, in *Tijdschrift voor liturgie* 81 (1997) 442–448; GERHARDS: *Die Kunst*. Zoals *De weg* in de sporen van Vrijlandt wil treden, wil dit handboek de liturgieken van Rietschel en later Graff opvolgen: G. RIETSCHHEL (red.): *Lehrbuch der Liturgik* (Göttingen 1990/1909), opnieuw bezorgd door P. GRAFF in 1951/1952.

84 KUNZLER: *Die Liturgie der Kirche*; vgl. besprekingen: LAMBERTS, in *Tijdschrift voor liturgie* 81 (1997) 442–448; GERHARDS: *Die Kunst*; G. LUKKEN, in *Tijdschrift voor theologie* 36,4 (1996) 102.

85 Vgl. besprekingsartikelen en overzichtsartikelen: onze noot 73.

86 LOPEZ MARTIN: *La liturgia de la Iglesia*.

87 *Celebrare il Mistero di Cristo: manuale di liturgia*.

88 A.J. CHUPUNGO (general editor) en A. SOMORJAI (assistant editor): *Handbook for*

Voor al dat laatste project verdient aandacht vanwege de internationale allure ervan. Uit de schets van de markt van liturgieken bleek deze internationale dimensie overigens ook al. Duitse en Franse handboeken worden vertaald en op de Engelse markt gebracht. Maar dit vanuit San Anselmo op de Aventijn te Rome verschijnende *Handbook for Liturgical Studies* dat zowel in het Engels als in het Italiaans verschijnt, wil internationaal van opzet zijn. Hoewel deel 1 onlangs is verschenen heb ik het voor dit artikel nog niet kunnen inkijken. Wel kan hier voor de volledigheid van het internationale perspectief kort het profiel van dit handboek worden geschetst.⁸⁹ Het handboek lijkt geheel gebaseerd te zijn op de cursus liturgiewetenschap zoals die aan het pauselijk liturgisch instituut van Rome wordt aangeboden. Deze uitgewerkte cursus wordt aangereikt als model, bron en referentie. In het handboek komen bij wijze van een program van opzet vijf krachtlijnen naar voren. a) Allereerst is er de theologische oriëntatie, niet in de zin van een systematische of dogmatische theologische benadering en uitwerking, maar wel in die zin dat de liturgische ordo, de geschiedenis en traditie worden gezien als bron voor en als onderdelen van een theologie van de liturgie. b) Voorts wordt ruime aandacht gegeven aan de sociale wetenschappen en de artes, alsook aan c) pastorale en spirituele dimensies. d) Aangaande reikwijdte van de behandelde liturgische tradities wordt een zogenoemde 'integrale' benadering beoogd. Het is hier voor de noodzakelijke esprit de finesse meen ik goed de letterlijke Engelse tekst aan te halen: "(...) the materials from the East and the non-Roman West are integrated with the Roman, thus allowing the reader to acquire a more comprehensive vision of Christian worship".⁹⁰ e) Als laatste is het handboek bedoeld als een model voor een complete cursus liturgiewetenschap aan theologische faculteiten. Het project zal vijf delen omvatten, er zijn 42 auteurs bij betrokken afkomstig uit Azië, Afrika, Latijns-Amerika, de VS, Oost en West Europa. Basis en spil van dit project is zoals gezegd het liturgisch instituut te Rome met als coördinator en eindredacteur Chupungco.

Hier interesseert mij nu met name het eerder genoemde perspectief van daad van synthese waarbij ik *De weg* en vooral het spoor genoemd onder d) als uitgangspunt neem.

Het meest verwant is het boek van Grethlein. De achtergrond (evangelisch; gericht op een specifiek reformatorische traditie en context: Duitsland in dit geval), het studieboek karakter, de praktische gerichtheid, de opzet, de bijbels-theologische accenten zijn allemaal punten van verwant-

Liturgical Studies (Liturgical Press: Colleville 1997ss.; Italiaanse uitgave: Piemme, Casale Monferrato).

89 Ik volg hier de aankondiging van het handboek in 'Newsletter' in *Ecclesia orans* (1996) 346.

90 Vgl. de tekst over het handboek in de rubriek 'Newsletter' in *Ecclesia orans* (1996) 346.

schap. Opvallend vind ik het in dit licht dat dit werk niet meer en vaker gebruikt en geciteerd is in *De weg*. Veel meer aanwezig is het werk van Volp, waarschijnlijk vanwege zijn op (losse) onderdelen rijke documentatie. Volp wil een moderne *Liturgiek* bieden, oecumenisch, antropologisch en met oog voor nieuwe methoden zoals communicatiewetenschappelijke en semiotische inzichten, en ruime aandacht voor liturgie en artes (vooral beeld en ruimte) en maatschappelijk/culturele setting. In indeling, die uiterst complex en ondoorzichtig is, en in maatvoering en verzorging kan het project evenwel als mislukt beschouwd worden. Ik gaf al aan hoe eenzelfde worsteling met opzet en maat terug te vinden zijn in *De weg*.

Het *Handbuch der Liturgik*, inmiddels al weer herdrukt, is een indrukwekkend handboek van internationale allure dat ondanks meer dan vijftig auteurs/medewerkers samenhang en orde ademt. Hoewel het nog steeds een boek is van 1223 pagina's dat door de Duitse uitgever toch in één kloeke paarse band gevat is, is het toch een niet over van alles en nog wat uitwaaierend handboek. Het ontleent zijn kwaliteit vooral aan de strakke compositie en de hoge kwaliteit van medewerkers. Zoals bij *De weg*, komen de diverse tradities aan bod en is er sprake van 'wegen van liturgie'. Wel dient gezegd dat de samenhang niet die is van een onderwijsboek en dat onderscheiden partes soms sterk wisselend van karakter zijn. Ook is de gerichtheid op de praktijk vooral indirect. *De weg* is minder specialistisch, degelijk en internationaal te noemen, maar wel weer meer een leer- en praktijkboek.

Het predikaat 'leerboek' verdient zeker ook het laatste handboek, dat van Kunzler. Referenties aan dat boek vond ik niet in *De weg*. Dat is op zich niet verwonderlijk. Het is een typisch, enigszins klassiek rooms-katholiek leerboek, bovendien zeer Duits georiënteerd qua literatuur en methode (hoewel bedoeld voor een groot internationaal project van theologie-handboeken), en ook wat eigenzinnig. Het opvallende en profilerende aan dit boek is de principiële keuze die aan de indeling en opzet van het boek ten grondslag ligt. Kunzler componeert zijn synthese vanuit het primaat van de *katabasis*. In de dubbele beweging die de liturgie draagt, kiest hij voor het primaat van de beweging van God naar de mens, en pas daarna, en daaraan gerelateerd en ondergeschikt, van de mens naar god, de *anabasis*. Hier ligt een direct verband met *De weg*. In de bijdrage van Immink wordt een degelijk en uitgewerkt theologisch fundament van de liturgie gelegd, en ook daar zien we de dubbele weg, de *kata-* en *anabasis*, hoewel niet zo benoemd, terug. Immink evenwel, meer dan Kunzler, brengt beide in evenwicht als hij spreekt van twee subjecten, van wederkerigheid, en van dubbele beweging.⁹¹

3.2 Een debat

Voor de internationale plaatsbepaling kan voorts nog worden gewezen op een actueel debat over de beoefening der liturgische studies waarop ik

91 Bedoeld is deel 2 sub II: Een dubbele beweging, in: *De weg* 67–89.

al eerder wees, en dat recent uiting vond in een themanummer van het *Tübinger Theologische Quartalschrift* over de huidige positie van de liturgiewetenschap.⁹² Het debat, vooral aangezwengeld door mensen als Taft (Rome, maar tevens nauw verbonden met de VS) en Winkler (Tübingen) leverde al enkele sprankelende polemische essays op en raakt in wezen het profiel van de moderne liturgiewetenschap.⁹³ Kort aangeduid voelen de vertegenwoordigers van de 'klassiek' filologische en vergelijkend-historische benadering zich enigszins belaagd en miskend door de in aantal en uitstraling groeiende groep liturgisten die meer antropologisch, sociaal-wetenschappelijk (vgl. ritual studies) of pastoraal/praktisch werken. In deze context ageren ze tegen modieuze tendenzen van omarmen van antropologie, *ritual studies* ('Ritenkunde') en vrouwenstudies, en met gretigheid grijpen ze de gelegenheid aan om de pionier Anton Baumstark te herdenken (daarbij wordt door diens oorlogsverleden uiteraard vermeden de herdenking te zeer op de persoon te richten: de klassieke vergelijkende liturgiewetenschap staat centraal). Bij de uitwerking met name door Taft van dit standpunt worden de standpunten wel weer genuanceerd: het gaat ook hen om het bestaansrecht van meerdere wegen van liturgiewetenschap, en vooral om de inzet dat hun weg niet als ouderwets betiteld kan en mag worden. Bovendien lijkt de opmerkelijk onderscheiden positie en beoefening van de liturgiewetenschap in Duitsland en de VS op de achtergrond een belangrijke rol te spelen.

Het debat spitst zich aldus in wezen toe op de liturgiewetenschappelijke vierslag, dat wil zeggen op de vier elementen die samen de identiteit, het gezicht van de discipline onvervreemdbaar bepalen: het object, de methoden, de heuristiek en de vaktraditie. Ik werkte die vierslag elders uit.⁹⁴ Taft vraagt behalve voor de hier al eerder genoemde jonge traditie van het vak en voor de complexe verhouding ten opzichte van de praktijk, vooral aandacht voor het probleem van de wisselende worteling in het theologisch curriculum. Hij schetst hier een opvallende tegenstelling tussen Europa en de VS. In Europa, Duitsland voorop, is de pastoraalliturgie dominant aanwezig en geworteld, terwijl in de VS de pastoraalliturgie voortdurend een plaats moet veroveren. Kort gezegd zien we binnen de internationale liturgiewetenschap een opvallend grote variëteit in manieren waarop liturgiewetenschap in de theologie is ingebed. Het palet varieert van een dominant pastorale (vgl. Duitsland), theologische, sociaal-wetenschappelijke tot de klassieke filologisch/historische verankering. Deze verankeringen weerspiegelen evenzovele oriëntaties en waai-

92 Themanummer over de actuele situatie van de liturgiewetenschap van *Theologische Quartalschrift* 177,4 (1997) uitgegeven door de Katholieke Theologische Faculteit van Tübingen.

93 Zie mijn eerdere schets van het debat in: P. POST: Zeven notities 8–13; zie eerder reeds: R. TAFT: Reconstructing the History of the Byzantine Communion Rituals: Principles, Methods, Results, in *Ecclesia orans* 11, 3 (1994) 355–378; G. WINKLER: Über die Liturgiewissenschaft, in *Theologische Quartalschrift* 175,1 (1995) 61s.

94 Zie voor deze 'liturgiewetenschappelijke vierslag': POST: Liturgische bewegingen en feestcultuur 22–27.

ers van vaak concurrerende benaderingen. Hoewel hij de tegenstelling in de schoenen van zijn tegenstanders tracht te schuiven (vooral een artikel van Stringer over liturgie en antropologie blijkt hem geprikkeld te hebben⁹⁵), creëert Taft wel degelijk een soort dichotomie tussen enerzijds het onmisbare ambacht van historisch-kritische en tekstkritische studie en anderzijds 'zeitgenössische Modeerscheinungen'⁹⁶. Binnen deze discussie formuleert Taft twee opdrachten expliciet: die van een geïntegreerde theologie van de liturgie of liturgische theologie, en die van de noodzaak tot methodologische/theoretische reflectie, de voortdurende oproep na te denken over hetgeen we doen. Het debat spitst zich dus toe op de opvatting van liturgie en de studie ervan, en de daar gehanteerde benaderingen en methoden.

Confronteren we de inzet van dit debat met *De weg* dan kan opnieuw een nadere en actuele plaatsbepaling worden gegeven. Allereerst dient in meer algemene zin te worden opgemerkt dat er een kloof lijkt te bestaan tussen de vakbeoefening in ons land en die in Duitsland en de VS. Tekenend is bijvoorbeeld dat in de internationale literatuur de Nederlandstalige liturgiewetenschap nagenoeg afwezig is.⁹⁷ Dat heeft zeker met de taal en de omvang van het taalgebied te maken, zoals Lamberts stelde⁹⁸, maar er is denk ik meer in het spel, zoals bijvoorbeeld heersende liturgiewetenschappelijke netwerken waarin Duitsland en de VS nauw verweven zijn. Andersom keren in *De weg* maar weinig namen en titels terug uit het notenapparaat van Tafts programmatische bijdrage over de liturgiewetenschap. Vervolgens gaat Tafts klacht over gebrek aan aandacht voor methode en theorie op voor *De weg*. Dit punt raakt tevens de invulling en benadering van liturgie. Hoewel *De weg* nergens echt apart een omschrijving van liturgie en liturgiestudie geeft (en dat is echt een zwakte)⁹⁹, ontmoeten we en passant zowel een vrij klassieke en beperkte, dat wil zeggen kerkelijke, invulling van liturgie (liturgie wordt bijvoorbeeld omschreven als: "ambtelijk vastgestelde vorm van het verkeer tussen God en de Kerk"¹⁰⁰), als tegelijkertijd een open, brede antropologische invulling (liturgie als "een weefsel van verhalen en rituelen die mensen helpen zich in tijd en ruimte te oriënteren"¹⁰¹; Denise Dijk legt in haar theologisch fundament ten aanzien van een inclusieve liturgische taal de nadruk op

95 M. STRINGER: Liturgy and Anthropology: The History of a Relationship, in *Worship* 63 (1989) 503–521; zie TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute 243–255.

96 TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute 251.

97 In het ruim gedocumenteerde artikel van TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute, in *Theologische Quartalschrift* 177,4 (1997) 243–255 figureren slechts De Blaauw, Groen, Brouwer en dankzij het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* nam de auteur kennis van mijn artikel over in wezen dezelfde problematiek uit 1995: POST: Zeven notities.

98 Zie onze noot 2.

99 Een magere schets van 'Liturgiewetenschap als discipline' biedt *De weg* in de par. 37–39, p. 90–98.

100 *De weg* 83.

101 *De weg* 65; zie ook 340s.

het brede handelen van het volk¹⁰²). Het vak wordt in algemene zin redelijk breed en open tegemoet getreden met aandacht voor historische, theologische, pastorale, antropologische en feministische benaderingen; de twee laatst genoemde benaderingen komen overigens het minst uitgesproken aan bod. Reflectie over de methoden, over de identiteit van het vak en over de plaats die het inneemt in het academisch curriculum, is nagenoeg afwezig. Hoogstens komt via enkele personen (een deel van) de protestantse Nederlandse vaktraditie aan bod.¹⁰³

De oproep om een geïntegreerde aandacht voor theologie in de liturgie en de liturgiewetenschap vond in *De weg* duidelijk gehoor. Dat is als één van de kenmerken van het boek te beschouwen. Er is het spoor van het theologisch fundament dat door Immink voorbeeldig wordt uitgewerkt (met expliciete ecclesiologische en bijbels-theologische accenten)¹⁰⁴ en er is het dominante en profilerende spoor van de bijbelse theologie die spreekt uit de partes van Monshouwer en Schuman¹⁰⁵. Ook het stuk over inclusieve liturgische taal bevat een theologische argumentatie.¹⁰⁶

4 Nationale plaatsbepaling

Voor de nationale actuele plaatsbepaling zou ik drie punten willen aansnijden.

4.1 Nederlands profiel

Zoals al herhaaldelijk beschreven is, kan ondanks alle diffuusheid gesproken worden van een eigen gezicht van de Nederlandse liturgiewetenschap. Kort en goed kenmerkt die zich door een brede en open liturgieopvatting en door methodenvernieuwing (vgl. vernieuwde historische inzichten, empirische wegen, semiotische, sociaal-wetenschappelijke, feministische benaderingen, antropologische gerichtheid, bijbels-theologische oriëntatie en integratieve benadering van liturgie en artes).¹⁰⁷ Dit brede profiel lag tot voor kort uiteen over de gescheiden sporen van rooms-katholieke en reformatorische liturgiestudie.

Voor een deel keert dit profiel in *De weg* terug. Het is derhalve een typisch Nederlands boek dat net zoals het Landelijke onderzoeksprogram-

102 *De weg* deel 7 sub V, 395–406.

103 Ik doel dan op 'Liturgiewetenschap als discipline' door M. Barnard, deel 2 sub III, 90–98; in amper 8 pagina's komen enkele Nederlandse pioniers (Kuyper, Van der Leeuw, Noordmans en Lammens) en methoden (de antropologische, systematische, historische, en bijbels-theologische benadering) aan bod.

104 Vgl. het reeds genoemde deel 2 sub II, 67–90.

105 Vgl. m.n. deel 3 en 4.

106 Deel 7 sub V van de hand van D. Dijk.

107 Zie samenvattend voor dit Nederlandse profiel: G. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap. Balans en perspectief* (= Liturgie in perspectief 1) (Heeswijk-Dinther 1993); G. ROUWHORST: *Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap en hun mogelijke betekenis voor de liturgische praktijk*, in *Tijdschrift voor liturgie* 72 (1988) 382–394; POST: *Liturgische bewegingen en feestcultuur*, sub 2, p. 21ss.; IDEM: *Zeven notities*.

ma en het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* dit Nederlandse beeld bevestigt en uitdraagt¹⁰⁸, maar bovendien, en daar ligt een belangrijk punt, de tot voor kort zo gescheiden sporen van rooms-katholiek en protestants tot op zekere hoogte samen tracht te brengen. Ik kom daar nog op terug.

Het bijbels-theologische spoor van Van Ruler, Miskotte, Boon, Van der Werf, Boendermaker en Overbosch klinkt volop.¹⁰⁹ Ook zijn er vele prachtige passages waar het boek gedragen wordt door de artes.¹¹⁰ Veel minder prominent komt de methodenpluraliteit ter sprake, evenmin als de brede, open en antropologische benadering; door de aandacht voor tijd en ruimte is deze echter niet geheel afwezig. Wat vooral doorklinkt is de worsteling met deze antropologische oriëntatie tegen de achtergrond van de reformatische traditie. Enerzijds zijn er de culturele dimensies van rite, beeld, symbool, en liturgie als feest, en anderzijds staat de eredienst in tegenspraak met de cultuur, en horen we bekende geluiden van antiliturgie waarschuwend tegen fratsen, fraaiigheid en overbodigheid.¹¹¹

4.2 Generatiewisseling: liturgiewetenschappelijke beweging

De weg is verbonden met een ontwikkeling die we kunnen aanduiden als een wisseling van generatie. *De weg* is een daad van synthese van een nieuwe generatie. Na de 'founding fathers' als Kuyper, Gerretsen, Noordmans, Van der Leeuw e.a. was er de generatie van Lammens, Hoenderdaal, Boendermaker, Boon, Miskotte, Van der Werf, Overbosch, Barnard (W.), Honders, Lukken, Wegman, om slechts de bij herhaling in *De weg* genoemde vertegenwoordigers te noemen. Die generatie is inmiddels afgelost door nieuwe, vaak jonge liturgisten. Dat blijkt uit de samenstelling van allerlei redacties en projectgroepen, uit de leerstoelhouders aan rooms-katholieke en protestantse kant, uit bemensing van onderwijs en onderzoek. Kenmerkend is nu dat er sprake is van een continueren en vooral integreren van dat Nederlandse profiel van liturgiewetenschap. Die continuïteit spreekt uit *De weg*, waar de afgeloste generatie via de genoemde namen bijna op elke bladzijde aanwezig is. In dat opzicht is het een typisch Nederlands boekwerk, waar eerder dan op de genoemde internationale voorbeelden wordt gesteund op eerdere Nederlandse syntheses. Verheugend is het daarbij te zien dat de oecumenische lijn van samenwerking, ooit aarzelend ingezet door de deelneming van Wiebe Vos aan het *Liturgisch Woordenboek*-project, vanzelfsprekend wordt geacht, getuige de ruime aanwezigheid van Wegman en Lukken, en het vaak vergeten OThO-project (Open Theologisch Onderwijs)¹¹².

Voor de protestantse kant, als ik dat zo grof mag zeggen, is het een

108 Vgl. POST: Liturgische bewegingen en feestcultuur.

109 Dit spoor wordt apart uitgewerkt in *De weg*, par. 35, p. 86–88.

110 Zie bijvoorbeeld het mooie slot van deel 1 van *De weg* van de hand van SCHUMAN: p. 50s.

111 Vgl. o.a. *De weg* 49s.; 55s.; 62; vgl. hiervoor: MÖNNICH: *Antiliturgica. Enige aantekeningen bij de viering van de kerkelijke feesten* (Amsterdam 1966).

112 BLIJLEVEN: OthO-cursusdeel 3 (Kampen 1991).

duidelijke inhaalslag: lange tijd overheerste immers de catholica bij synthesen, handboeken en lexica. Maar na genoemde studies van Wegman en Lukken bleef het daar relatief stil: een poging om te komen tot een nieuwe editie van het *Liturgisch Woordenboek*¹¹³ strandde, en plannen voor een A tot Z-boek (de titel met een mooie programmatische ondertoon is er al: 'Van absis tot zijaltaar')¹¹⁴ en een kleine Liturgiek, bleven vooralsnog in de droomfase steken. Het bleef bij een magere woordenlijst voor studenten.¹¹⁵

Misschien licht hier wel het bijzondere van *De weg* op: eerder dan een tussentijdse synthese, is er misschien sprake van een start, een nieuw begin van liturgiewetenschappelijk ambacht op gebied van onderwijs en onderzoek door een nieuwe generatie die inmiddels aan het aantreden is aan protestantse kant.

Ik ben zo vrij behalve continuïteit met de traditie ook een onderscheid te zien. Meer dan de genoemde generatie van Lammens, Overbosch, Boon, Honders en anderen, is de nieuwe generatie geneigd tot samenwerking, afstemming en participatie aan netwerken. *De weg* kan beschouwd worden als een soort van manifest, een bescheiden maar niet onbelangrijke daad van samenwerking die bij genoemde liturgisten van de vorige generatie ondenkbaar geweest zou zijn. Daarvoor waren het te zeer en te uitgesproken individualisten die vooral ieder hun eigen synthese konden overleggen en dat ook in veel gevallen deden of nog gaan doen.¹¹⁶

Ik signaleer aldus een opmerkelijke en verheugende liturgiewetenschappelijke beweging: op een nieuwe wijze wortelt het vak liturgiewetenschap zich aan protestantse en rijksfaculteiten; er groeit meer en meer een landelijke oecumenische samenwerking, die blijkt uit tal van gezamenlijke projecten, betrokkenheid bij elkaars promoties en onderzoeksprojecten, redactiesamenstellingen, publicaties, uit het landelijke onderzoekprogramma dat wordt gecoördineerd vanuit het interuniversitaire Liturgische Instituut, en uit de nauwe samenwerking tussen laatstgenoemd Tilburgs instituut en het Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen.

4.3 Liturgische beweging

Behalve aan de liturgiewetenschappelijke beweging wil ik ook kort aandacht schenken aan de liturgische beweging. Daar is het beeld anders, naar mijn inschatting althans. De periode van de bloeiende liturgische en oecumenische bewegingen is voorbij. Ook is de intensieve arbeid van het

113 Ongeveer 10 jaar geleden werden door Lukken en Wegman serieuze verkenningen verricht om te komen tot een nieuwe editie van het *LW*. Het initiatief bleef echter in de fase van het opstellen van een projectaanvraag steken.

114 Dit plan legde ik enkele jaren geleden voor aan het regelmatige overleg over onderwijs en onderzoek van de docenten liturgiewetenschap in Nederland.

115 F. Spiertz (eindredactie/samenstelling): *Liturgische trefwoordenlijst* (Nijmegen 1984; 121 p., van A capella tot Zij-altaar).

116 Binnenkort zal bijv. een boek van Overbosch verschijnen (dat evenwel vooral een bundeling lijkt te zijn).

herschrijven van het liturgisch repertoire met alle zegeningen, impulsen en frustraties, nagenoeg voorbij. Wordt de generatie liturgisten —zoals gezegd— perspectiefvol afgelost, dat lijkt niet of minder het geval voor richtinggevende, inspirerende liturgen, dichters, musici, vertellers, beeldend kunstenaars en architecten.

De situatieschets van de huidige liturgische situatie is, hoewel onderscheiden van toonzetting en inschatting, bij vele liturgisten uiterst negatief. Wegman¹¹⁷, Scheer¹¹⁸, Lukken¹¹⁹ en Leijssen¹²⁰, om enkele nabije rooms-katholieke collegae, te noemen, schetsen elk op hun eigen wijze een crisisbeeld. Sommigen schatten de toestand als hopeloos en reddeloos in, anderen zien uitwegen en perspectieven. Sommigen namen afscheid en voelden zich niet langer gebonden aan de inculturerende opdracht van de *liturgia condenda*, anderen bleven en blijven betrokken. Hoe de feitelijke invulling ook is, steeds is er een grondoptie die dan ook de actuele liturgiewetenschap domineert: de inculturatie.

Dit thema van het herwinnen van de culturele relevantie van de christelijke eredienst staat weer volop op de agenda.¹²¹ Ik zie dan ook het lonkende perspectief dat de bovengeschetste liturgiewetenschappelijke beweging zich kan verbinden met een liturgische beweging. Het potentieel is zonder meer aanwezig. Meer dan ooit is het tij aan liturgiewetenschappelijke zijde voor nieuwe liturgische bewegingen gunstig te noemen, dit in navrante tegenstelling tot de algemene culturele en kerkelijke context.

Kijkend naar *De weg* valt mij nu op dat slechts op terughoudende en vooral indirecte en vaak verholde wijze dit inculturatie-perspectief aanwezig is. De zorg voor een fundamentele reflectie over nieuwe verbindingen tussen christelijke ritualiteit en postmoderne cultuur vormt in mijn ogen het front van ons vak. Hoe dan ook: ons werk zal met dat front verbonden dienen te zijn, wil het een relevant vak zijn. Aan dat front, dat in wezen het oude front van de Liturgische Beweging is, wil ik dan ook mijn laatste, zogenoemde culturele plaatsbepaling wijden.

117 De toon die al doorklonk in zijn afscheidsrede H. WEGMAN: *Als Mozes* (Utrecht 1990) zette radicaal door in zijn laatste artikel: H. WEGMAN: Het drama van de oorsprong, in E. BORGMAN et al. (red.): *Katholieken in de moderne tijd* (Zoetermeer 1995) 152–161.

118 A. SCHEER: Liturgie in een impasse?, in *Speling* 4 (1995) 5–11.

119 Vgl. bijv. indirect: G. LUKKEN: Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap.

120 Zie voor L. LEIJSSSEN: Samenspraak Leijssen en P. Moyaert, in *Kultuurleven* 64,4 (1997) 5–15.

121 Vgl. de bibliografie opgenomen in: P. POST (red.): *Een ander huis. Kerkarchitectuur na 2000* (= Liturgie in perspectief 7) (Baarn 1997), Literatuuroverzicht 96–101, sub 4. Ik noem hier slechts: G. LUKKEN: Inculturatie; J. LAMBERTS (red.): *Liturgie en inculturatie* (= Nikè-reeks 37) (Leuven/Amersfoort 1996), m.n. art. van G. LUKKEN: Inculturatie en liturgie. Theorie en praktijk 15–56 (Franse versie: Inculturation de la liturgie: théorie et pratique, in *Questions liturgiques/Studies in liturgie* 77,1–2 (1996) 10–39; G. LUKKEN: *Inculturatie en de toekomst van de liturgie* (= Liturgie in perspectief 3) (Heeswijk-Dinther 1994).

5 Culturele plaatsbepaling

Mijn laatste plaatsbepaling richt zich op de bepalende dynamiek van cultus en cultuur. Elke liturgiek zal zich, zoals gezegd, uiteindelijk dienen te verstaan met de culturele tendenties. Daar, in het complexe samenspel van cultus en cultuur zal de identiteit van christelijke ritualiteit en sacramentaliteit gezocht moeten worden. Via een viertal diagnostiserende thema's wil ik dit nog uitwerken bij wijze van kritisch slot.

5.1 Verkerkelijking en connecties met cultuur

Gezocht zal moeten worden naar connecties met de algemene ritualiteit in de postmoderne cultuur.¹²² Dit kan alleen gebeuren na een zorgvuldige diagnose van de omringende cultuur en ritualiteit. Zoals zo vaak in de geschiedenis van christelijke ritualiteit ligt het uitzicht op connectie behalve in aansluiting, aanpassing, ontlening, symbiose en integratie, zoals reeds opgemerkt, ook in tegenspraak.

Dit liturgiewetenschappelijke front ziet zich nu in toenemende mate geconfronteerd met een tegenbeweging. Het algemene proces dat wel wordt aangeduid als secularisering kan voor een belangrijk deel, zeker als het gaat om ritueel en liturgie, gezien en beschreven worden als een proces waarbij de kerk zich meer en meer terugtrekt op het domein van de binnenkerkelijke rituele repertoires. Het kan voor dit proces van 'verkerkelijking' illustratief en tekenend worden genoemd dat de achtergelaten culturele/maatschappelijke domeinen als landschap, huisgezin, zorginstellingen, arbeidsinstellingen, fabrieken, scholen, gevangenissen, ziekenhuizen, krijgsmacht e.d. (zie overigens ook 'nieuwe' domeinen als crematoria) in *De weg* als de 'diaspora' worden benoemd, en dan bovendien worden gereduceerd tot inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten, verpleeghuizen, leger en penitentiaire instellingen (waar zijn de domeinen van school, arbeid, thuissituatie?).¹²³

Het is mijn overtuiging dat we de liturgiewetenschap, ons vak, in het licht van dit front van zoeken naar connecties dienen te beoefenen. Wat opvalt is hoezeer onze boeken en colleges de geschetste verkerkelijking weerspiegelen en bevestigen, in plaats van doorbreken en relativiseren. *De weg* deelt daarin door bijvoorbeeld de vervreemding van de cultuur wel te signaleren maar meteen interne oplossingen te suggereren zoals "het opheffen van verwarring door uiteenlopen van de orde"¹²⁴. Het boek is soms uiterst intern kerkelijk (bijvoorbeeld wanneer er gesproken wordt zonder noemenswaardige uitleg van de 'Proeve 5'¹²⁵ of van de 'De Combinatie van Lunteren (1988)'¹²⁶).

122 Zie voor dit onderdeel de nadere uitwerking (met uitgebreide literatuuropgave) in de bijdrage P. POST, J. PIEPER en R. NAUTA: Om de parochie, in deze aflevering van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*.

123 *De weg* deel 7 sub VI, p. 407–416.

124 *De weg* 153.

125 *De weg* 136ss. par. 58.

126 *De weg* 307s. par. 137.

Er zijn wel perspectieven, bijvoorbeeld de doordenking van een nieuwe liturgische taal op tal van plaatsen, en de inculturerende potentie van de artes. Maar een aanzet tot het doordenken van liturgische inculturerende ideeën (zoals die van een IKEA-kerk) ontbreekt. Juist die diaspora zou opgepakt moeten worden door aandacht te schenken aan stiltecentra, moderne religieuze kunst (of beter: de religieuze thematiek in de moderne kunsten), etc.

5.2 Katechetisering

Bij liturgische beleidsmakers en kerkelijke verantwoordelijken wordt de opdracht tot inculturatie de laatste tijd vrij algemeen verbonden met de oproep tot katechese. Men kan naast een proces van verkerkelijking ook spreken van katechetisering.¹²⁷ Kort gesteld is de onderliggende overtuiging dat het christelijk repertoire weer relevant wordt als we het weer kennen, uitgelegd krijgen. Het is nu mijn indruk dat vele Liturgieken zoals *De weg* hieraan een bijdrage willen leveren. Het lijkt er op hoe er als het ware sprake is van een soort van liturgisch beschavingsoffensief dat weer aan lijkt aan te sluiten bij een breder cultureel beschavingsoffensief. Hier komen misschien op een nieuwe wijze de eerder genoemde sporen van *propaganda liturgica* en didactiek samen. Als voorbeelden van deze algemene tendentie wijs ik op de succesvolle serie A tot Z-boeken¹²⁸ en het *Cultureel Woordenboek*¹²⁹ ('Wat iedere Nederlander weten moet'): allemaal pogingen om de culturele bagage van de postmoderne mens op peil te houden of te brengen.

Ten aanzien van de 'liturgische beschaving' zet ik evenwel fundamentele vragen bij deze benadering. Er wordt immers uitgegaan van een zeer beperkte invulling van katechese. Katechese blijkt vooral overdracht van kennis, uitleg van de rite en de dragende mythe. Nu, juist ritualiteit en liturgie zijn slechts in zeer beperkte mate gediend met katechese op het niveau van uitleg en kennis. Hoogstens zal er het overigens niet onbelangrijke niveau zijn van op de hoogte zijn en geraken met de noodzakelijke culturele codes waardoor riten op hun plaats vallen in onze cultuur. Maar

127 Hierop wordt ook ingegaan in P. POST en L. van TONGEREN: Het feest van de eerste communie. Op zoek naar de identiteit van het christelijk ritueel, in K.-W. MERKS en N. SCHREURS (red.): *De passie van een grensganger. Theologie aan de vooravond van het derde millennium* (Baarn 1997) 249–266.

128 Serie A–Z verschijnt bij SUN te Nijmegen; tot nu verschenen: L. GOOSEN: *Van Abraham tot Zacharia. Thema's uit het Oude Testament in religie, beeldende kunst, literatuur, muziek en theater* (Nijmegen 1990); IDEM: *Van Afra tot de Zevenslapers, heiligen in religie en kunsten* (Nijmegen 1992); IDEM: *Van Andreas tot Zacheüs. Thema's uit het Nieuwe Testament en de apocriefe literatuur in religie en kunsten* (Nijmegen 1992); W.P. GERRITSEN en A.G. van MELLE (red.): *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (Nijmegen 1993); T. DEKKER, J. van der KOOI en T. MEDER: *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties* (Nijmegen 1997). Delen ervan trekken inmiddels ook internationaal de aandacht.

129 KOHNSTAMM en E. CASSEE (red.): *Cultureel Woordenboek* (Amsterdam 1998, 2e herziene uitgave).

voor het overige is ritualiteit gediend met het onbevangen spelen van het spel, men leert al spelend. Liturgische catechese is niet het afstandelijke spreken vooraf of tijdens, maar het mystagogisch worden ingewijd in het spel, en dat gebeurt in en na afloop van het spelen. Katechetisering, en dat is een zorgwekkende tendentie, dringt meer en meer onze rituele spelen binnen. We putten ons uit in uitleggend, beeld en symbool duidend en plaatsend, en vooral ook legitimerend commentaar. De houding van de afstand domineert die van het onbevangen engagement.

Voor al katechetiserend onze rituele manieren te legitimeren, door functies en effecten aan te geven: de begrafenis is goed voor rouwverwerking en de biecht wordt ook door protestanten aanbevolen om haar therapeutische werking.¹³⁰ Maar, en het moet gezegd: op enkele plekken wordt dit trefzeker in *De weg* geponeerd, liturgie is nutteloos, functioneloos, effecteloos, ondoelmatig, tijdverspilling, maar vol betekenis en waarde.¹³¹ Voor liturgie hoef je geen cursussen te volgen, of opleiding te hebben. En dat perspectief van nutteloosheid en volkomen gratuïteit staat in onze postmodern genoemde cultuur meer en meer onder druk. Het wonder van het ritueel blijft alleen bestaan als je het niet verklaart.

Deze houding van afstandelijk commentaar en legitimatie past in een cultuur die doordrongen is van consumeren, en het is dan ook geen toeval dat we weer 'feestchristenen' zijn geworden die vooral het aanbod van de grote feesten op de as van jaar en leven consumeren. Maar tegelijkertijd, hoe paradoxaal het moge klinken, liggen hier kansen voor inculturatie en culturele connecties. Feest is immers nog één van de laatste en weinige in onze cultuur gewortelde momenten van onbevangen ritualiteit. Daar zou bij kunnen worden aangesloten, daar zou een spoor mystagogische catechese kunnen starten. Die benadering heeft oude rechten, het is het spoor van de mystagogische catechesen in de vroege kerk die na afloop van de doop en de viering van het Pascha zondag op zondag beeldend typologisch duidend het rituele en symbolische spel hernemen. Illustratief vind ik nu dat de doopcatechese juist vanuit de vroege kerk ruim in *De weg* aan bod komt, maar net op het punt van het rituele bad abrupt eindigt (of las ik over iets heen?).¹³²

Katechese zou behalve dit mystagogische karakter, vooral ook een inwijding in ritualiteit moeten zijn. Ik heb al vaker uitgesproken dat naast en voorafgaande aan een handboek of synthese liturgiek, er (eerder?) behoefte is aan een handzame inleiding. Ik droom dan ook nog steeds van een 'kleine liturgiek', met misschien slechts zeven korte hoofdstukjes zonder noten, waarin prikkend, beeldend gesproken wordt over: beeld en verbeelding, traditie, mythe en rite, feesten en vieren, ruimte, sacraliteit

130 Zie voor een recent voorbeeld van deze 'functionele/therapeutische' benadering: R. NAUTA: Rituelen als decor. Over het geheim van de leegte, in P. POST en W.M. SPEELMAN (red.): *De Madonna van de Bijenkorf. Bewegingen op de rituele markt* (= Liturgie in perspectief 9) (Baarn 1997) 73–74.

131 Vgl. o.a. *De weg* par. 26, p. 66.

132 Vgl. *De weg* deel 6 par. 132, p. 283–288.

en profaniteit, en sacramentaliteit. Heb ik het fout als ik doorheen *De weg* proef dat verschillende betrokkenen deze droom delen?¹³³

5.3 Ervaring

Naast deze tendentie van afstand en consumptie die de fundamentele weg van riten en symbolen raken, zijn er meerdere tendenties in onze cultuur die inculturatie van liturgie moeilijk en noodzakelijk maken. Expliciet noem ik hier het punt dat onze cultuur zich kenmerkt door een dominante hang naar directe, onmiddellijke ervaringen. Er is een enorme dynamiek van religiositeit, ritualiteit en symboliek te bespeuren. In algemene zin is er dan ook geen sprake van een ritencrisis. Wel is die belangstelling voor en behoefte aan ritualiteit uitgesproken experientieel van karakter. De impressie, de directe ervaring staan centraal en dienen te worden opgeroepen door spektakel, nabijheid, directheid, concreetheid. Ritualiteit wordt aldus overgeleverd aan de impressie van het moment, aan het hier en nu. De rituele ervaring vraagt nu om grenzen, kaders en structuur of duur gezegd: 'anamnetisch verband', en juist dát zou de liturgische traditie en de liturgiewetenschap moeten bieden: een samenhangend kader, sturing en setting. Liturgie waarin uiteindelijk steeds verleden, heden en toekomst in verband met elkaar gebracht worden biedt dit verband. Het is daarom ook dat Stock de dragende orde en systematiek voor zijn grote fragmentarische project *Poetische Dogmatik* ontleent aan de liturgie.¹³⁴ Nu zien we om ons heen hoe simplistisch in de rituele zoektocht het christelijk liturgisch erfgoed in onze cultuur wordt geabsorbeerd waarbij de anamnetische potentie, essentie en identiteit verdampst.

5.4 Homogenisering

Een laatste tendentie, die de laatste tijd in de liturgiewetenschap volop in de belangstelling staat, is die der homogenisering of uniformering. Zoals bekend bestaat er in de liturgische beweging voortdurend het ontwikkelingsproces van pluraliteit naar eenheid. Maar steeds worden er ook weer grenzen gesteld aan dat proces en start inculturatie door de beweging opnieuw te starten bij particuliere, lokale, bijzondere, kortom: inculturerende initiatieven. Identiteit van christelijke ritualiteit is steeds ook verbonden met pluriformiteit. Liturgie, zo betoogden enkele jaren geleden Bradshaw en anderen op het congres van de Societas Liturgica dat was gewijd aan 'The Shape of Liturgy', bevindt zich evenals in de vierde eeuw in een fase van enorme homogenisering, waarbij kritische vragen te stellen zijn.¹³⁵ Een goed voorbeeld is de tv-liturgie. Zondagmorgen kun

133 Zie voor deze droom: POST: Liturgische bewegingen, in *Praktische liturgie* (1997) 62.

134 A. STOCK: *Poetische Dogmatik*. I Namen; II Schrift und Gesicht; III Leib und Leben; IV Bilder (Paderborn 1996ss.); zie de bespreking van dit project in POST: Liturgische bewegingen, in *Praktische theologie* (1997) 68s.; tot nu toe (febr. 1998) zijn de delen I, II en III verschenen.

135 P. BRADSHAW: The Homogenization of Christian Liturgy in Ancient and Modern, in *Studia Liturgica: The Future Shape of Liturgy* 26,1 (1996) 1–15.

je dankzij de tientallen netten via kabel en satelliet, zappend langs vieringen gaan, en wat dan ook in Europa opvalt wanneer je midden in een viering valt, is het feit dat vaak moeilijk is te zeggen wat voor een viering het is: rooms-katholiek, een oecumenische woorddienst, evangelisch, samen-op-weg, anglicaans?

Tot slot. Ook in ons vak is dit beeld van homogenisering met name weer aanwezig en verspreid via werken van synthese. Vaak immers wordt er onbewust met gedateerde paradigma's van Dix en Guéranger gewerkt die uitgaan van een zeker liturgisch archetypisch 'oermodel'¹³⁶ in plaats van dynamiek, complexiteit, pluraliteit, variatie, en contingentie. Vooral in ons omgaan met het beeld van liturgie in de vroege kerk speelt dit een rol. Idealisering en beeldvorming spelen hier vaak een opmerkelijke en een te ontmythologiseren rol, zoals mijn collega Gerard Rouwhorst aantoot.¹³⁷

Tegen deze achtergrond bezien juich ik de keuze voor meerdere wegen in *De weg* toe, hoewel ik vragen stel bij het opstellen en vieren van een algemene heiligen- of getuigenkalenders.¹³⁸ Door identiteitverlenende pluraliteit kan hier in de hang naar synthese christelijke annexatie worden vermeden.

Summary

Early in 1998 a new Dutch protestant liturgical manual was published, entitled *De weg van de liturgie* (The way of the liturgy). This paper is not so much intended as a review of this manual, but as an effort to locate it by critically positioning it in multiple contemporary contexts. After a brief survey of its content, *De Weg* is viewed as an act of synthesis and confronted by four contexts. It is first considered in a) the broad context of the synthesis in liturgical studies in general, then placed in an b) international and c) national context, and finally, in conclusion, is confronted with d) the contemporary cultural context.

Correspondentieadres: Prof.dr. P.G.J. Post, Liturgisch Instituut, TFT, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg.

136 Zie hiervoor *De weg* par. 9, expliciet: p. 39s.

137 G. ROUWHORST: *De viering van de Eucharistie in de vroege kerk* (= inaugurale rede KTU) (Utrecht 1992).

138 Deze kalender van getuigen krijgt via N. Schuman nogal wat aandacht in *De weg* vgl. deel 4 sub II, p. 144–153 en de uitgebreide getuigenkalender (overigens uitdrukkelijk gepresenteerd als 'een' getuigenkalender) in deel 8 sub III, p. 450–453.